

AZ UNIVERSITAS NYOMDÁJA

NAGYSZOMBAT—BUDA—PEST

A
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
HÁROMSZÁZÖTVENESZTENDŐS
ÉLETE

ÍRTA
NÁDAI PÁL

KÜLÖNLENYŐZAT A MAGYAR GRAFIKA 1928 1—2. SZÁMÁBÓL

NYOMATOTT BIRÓ MIKLÓS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
BUDAPEST VII, RÓZSA UCCA 25

Az UNIVERSITAS NYOMDÁJA

Nagyszombat — Buda — Pest

A
Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
háromszázötvenesztendős élete

Írta:
NÁDAI PÁL

Előszó

ÁTOR LENDÜLETTEL száguld fejlődésében a mi korunk és annál inkább érdekli az, ami „kezdetben vala”. Az öntudatos haladás sohasem gögös: tisztelettel néz a cammogó elődökre. A géprepülő meghatódottan nézi a hajdani lovaspostát és Stephenson ziháló kis lo-

komotívját megkoszorúzza az angol légügyi miniszter is. A technikai ábrándok hőskorából szívesen nézünk vissza a nemzetek művelődésének kezdeteire. Sohasem volt annyi fogékonyság az alchimisták vegykonyhái, a csillagászok planetáriumai, a régi papirosmalmok sötét zúzóíránt, mint a mi mostani kiállításainkon: Bécsben, Mün-

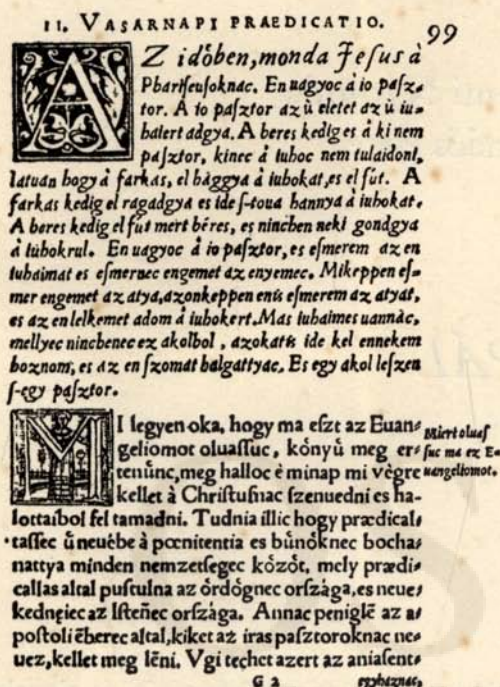
chenben, Drezdában. Kíváncsiság és tisztelet vegyül össze ebben ama kézműves-úttörők irányában, akik műveltségük köveit hordozták. És ez a tisztelet még fokozódik a betűk, a könyv, a tudomány hajdani műhelyei láttára.

A háromszázötvenedik évébe fordult Egyetemi Nyomdára is ily szerető kíváncsisággal néz a betűknek minden munkása. Mert íme: egy élő energia a multból. Folytonos, megszakítás nélküli életfolyama a legrégibb magyar iparüzemmé és egyúttal szellemi fejlődéstörténetünk élő kútforrásává avatja. Ki nem nézett még elfogódva öreg fákat, melyek árnyában régen híres emberek pihentek s nagy állóvizeket, amelyek felett évezredek óta húznak el a madarak örömben és szomorúságban? Egy nyomda mindnél kegyeletesebb és szentebb valami: Mert az ő árnyában az emberek *híressé válnak*. Mert az ő tükrében az elszálló évszázadok képe, szelleme ott is ragad.

I

Az Egyetemi Nyomda öt emberöltőt ért meg eddig. Valami furcsa, misztikus véletlen csaknem pontosan öt nagy eseményt iktat életébe minden hetvenedik év végén. Így ez az élet öt fejezetre tagolódik, öt hetvenéves ciklusra. Mi ez az ötszakasos küzdelem a világ nagy fejlődésmenetében? Öt ütem, öt másodperc, de ennek a nemzetnek s ennek a műveltségnek mégis integráns része.

A nagyszombati nyomdán 1578-ban készült legelső könyv lapja Telegdi primás vezetése alatt készült és az ő Evangéliumfordításainak egyik része

Mindegyik ütem sajátos színeivel, melódiájával, drámai mozgásának ívével egy-egy korszak, amelyből tanulságokat lehet leszűrni.

Igy látjuk, hogy az első ciklus az 1577-ben alapított nagyszombati jezsuita-nyomdának kezdetétől körülbelül 1640-ig tart, amikor az imbolyó nyomda mellé odaáll hatalmas hátvédnek a kialakult nagyszombati egyetem. Ez az első szakasz a népies termékek, kalendáriumok színétől kapja jellegét. De mikor megindul a második életszakasz s fut a nagy évszám (1711) felé, a jelleg megváltozik. A jogásznemzet, a tudósok, a hitvitázók, a di-

nasztikus érzésű katolikusok hatalmas küzdőtársa lesz a nyomda. A szatmári béke után, a távozó Rákóczi léptei nyomán a latin tudományos munka és a hivatalos tekintélyek pártolása állami színezetet ad az egykor kicsiny műhelynek. De ez a harmadik emberöltő egy zord akcentussal végződik. 1777-ben a megszüntetett jezsuita-rend nyomdája is befejezi nagyszombati életét. És Budán kezdődik a negyedik, mindeneknél dicsőségesebb korszak, hogy a szabadságharc ágyúdörgésével érjen véget. A magyarnyelvű és a szépen nyomtatott könyvért vívott küzdelem csöndes évtizedei ezek. Így tart ez 1849-től a világháború utánig. Amikor egy eleve nebb és hihetőleg eredményesebb korszak kezdődik — Pesten.

Egy jubileumi könyvkiállítás a szemnek, egy ünnepi emlékkönyv az elme számára: örökítette meg az Egyetemi Nyomda háromszázötvenéves történetét. Az első a magyar nyomtatás és könyvkultusz barátainak készült. Az utóbbi talán inkább az irodalom- és művelődéstörténet munkásai számára. Ez a kis tanulmány a kettőnek tanulságait akarja összefoglalni dióhéjban. És talán még valamit: a magyar könyvnyomtatás egészébe, mint keretbe illeszteni bele az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetét. Megláttuk és láttatni akarjuk a nyomdában az életet s az életben az embereket. A tudós papokat, a szegény és szerény írókat, költőket és a zörgő faprécek mellett a görnyedő munkást, a magyar tipográfust.

A történeti kutatómunkát elvégezték helyettünk Iványi Béla, Gárdonyi Albert és Czákó Elemér az említett („A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története” című) könyv szerzői. A hézagpótló adatokat a magyar nyomdatörténet kevés számú monográfiái és lexikális művei szolgáltatták. A megíráshoz inspirációt, hangulatokat, szavakat a felhalmozott könyvek, a magyar századok e szép ajándékai kölcsönöztek. És ha helyenkint a nyomdatermékek szépségére, a könyvek archaikus értékeire, valamint alkotóik életsorsára a szokott-nál nyomatékosabban utalunk, ez az erkölcsi és esztétikai tanulságok miatt történik. Hadd lássa és érezze minden magyar könyvcsináló, milyen munkát végeztek itt az elődök, míg az érzés magyarságát, a műveltség nyugati tartalmát és a szépségnek kozmikus formáit sikerült közös mederbe terelniük.

ványok tulajdonkép elég közel álltak a kézzel írott könyvekhez. Gutenberg negyvenkétsoros bibliáját első tekintetre akár össze lehetne tévesztetni valamelyik, Mátyás rendeletére készült Corvin-kódex kézzel írt lapjával. Ugyanolyan renesszánsz-indák, tarka madarak, minium-piros és smaragd zöld kezdőbetű ezen is, azon is. Ezt előre kellett bocsátani, hogy megérthessük az *első magyar nyomda szánalmas elmúlását*. Büszkén gondolhatunk erre a nyomdára, melyet húsz évvel a mozgatható betűk feltalálása után már életrehívott a budai prépost. (Kurai László 1472-ben.) Büszkéek, mert a Velencéből idehívott Hess András nyomtató-műhelye megelőzte Európa legműveltebb államait. Ez már a humanizmus nemzetközisége: a németnevű olasz könyvnyomtató a magyar király latinnyelvű társasága szomszédságában dolgozik. Viszont fájdalommal gondolhatunk arra, hogy húsz év után megszűnik ez a nyomda. Elenyészik. Talán elhamvad, vagy a nyomdász halála miatt sorvad össze. De biztos, hogy nem pártfogolják — ez az igazi

oka halálának. Ugyanaz a nemzetköziség, mely az olaszt idehozta, a magyar nyomdászok útját viszont olasz és francia műhelyek felé tereli.

Mindenesetre nemcsak Mátyás udvarának és tudósainak közönye, hanem az akkori háborús állapotoknak nemzetközi gazdasági bajai is részesek ebben. Külföldi nagyvárosokban magyar nyomdászok dolgoznak, sok közülök önálló műhellyel is. Itthon: csak magában Budán tizenegy könyvtáros van, aki Bécsbe szalad a rendelésekkel. Ellentmondásnak látszik. De megvan a magyarázata. Egy másik ellentmondásban. Királyok, akik békés műbarátok és a legnagyobb európai könyvpártolók: Mátyás és III. Frigyes császár harcolnak egymással. Ilyen a világ, mikor az újkori magyar művelődés előjátékánál felgördül a függöny. És alig van vége az első jelenetnek, már itt van Európa veszedelme: a török.

A magyar nyomdász pedig — épúgy, mint a magyar tudós — a vándorlás és nélkülözés hősi drámájának indul neki.

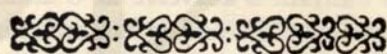
42 SUMMARIUM
quam de suo profectu spiri-
tuali in via DEI quisque
habet.

Part. 10.
parag. 13. 52. Omnes demum ob-
servacioni Constitutionum
studeant: ad quam eandem
scire saltem, quæ ad quem
libet pertinent, necesse est,
quare legere, vel audire
eandem singulis men-
sibus oportebit.

R E.

CONSTITUTIONUM. 43

REGVLÆ
COMMVNES.

SINGULI præfinitum ^{Qua}
sibi tempus suæ con- ^{quisq. et}
scientiæ bis quotidie ^{ga se ser-}
examinandæ, orationi, me- ^{vare de-}
ditationi lectionique im- ^{beat.}
pendant cum omni dili- ^{Par 4. c.}
gentia in Domino. ^{4. parag.}
^{3. & 4.}

2. Omnes quotidie fa- ^{Part. 4.}
cro decenter inter sint: & ^{c. 4. parag.}
concionem, lectionem ve ^{3. & 4.}
sacram, cum in templo no-
stro habebitur, audiant.

3. Singuli statuto die, & ^{Part. 1. c.}
assignato Confessario con- ^{1. parag.}
fite- ^{11. &}

A Jézus-társaság szabályai (1655) már a nyomda korai idejében finom gondossággal, fametszetű záródisszel készültek

Prédikálószekek, sajtók és papírmalmok

Mikor ezt a három szót leírjuk egymás mellé, egy régi magyar tiszteletes alakja elevenedik meg előttünk. Elképzelt szőke feje, szemüveges borotvált arca, komoly szemei kihasadnak a törökdúlta ország síkjából. Honter János brassói tiszteletes úrról van szó. 1534-et írnak. A csendes, tiszta szászoklakta városkában, a Feketetorony tövében most állította fel kicsiny nyomtatóműhelyét a Bázeltől hazatért pap. Még alig hogy a sujtásos, zsinóros szónoki palástját megcsináltatta. Most már kék munkazubbonyt ölthet följe. Talán sok belső tépelődés után jutott erre az elhatározásra. Talán hazulról kapott levelek ösztönözték a bázeli teológust. A sajtó-felszerelést, a betűket magával hozta Svájcából. De a tudomány mohó szeretetét is. Ott kapott áttekintést a földrajz, a csillagászat, a kozmosz rejtelmeibe. De ott tanult meg fába metszeni s rézbemaratni is mindenféle rajzokat. Továbbá: az európai meg a szerezsen országok körvonalait is. Most itt a nyomda. A felvilágosítás, a tanítás, a biblia- és tudományterjesztés, az énekeltetés, a mindenségbe pillantás szent eszköze. Honter János odaállt nyomtatni. Maga szedett betűt. Maga metszette ki a „Cosmographia” térképeit. Maga véste fába a gyönyörű renesszánszkeretet, mely az erdélyi református egyházakról szóló művét díszíti. Irni, kutatni, faragni, metszeni, betűt önteni, kedves szülővárosa címerét kivésni; könyvet árulni, levelezni; vasárnap talán prédikálni s az éjszakákba nyúlva falni a könyveket, — ki tudná ezt ma utána csinálni a XVI. századi prédikátornak?

Akkor talán százszámra is csinálták volna. Megható komolysággal sokasodnak a Wittenbergből s a más egyetemekről hazatérő diákok. Mert örök diákok ezek, még mint lelkészek, nyomtatók, bölcselők s tanárok is azok. Nélkülöznek és lelkesednek. Az akkorról ismert erdélyi s tiszántúli nyomdászokat mind fel lehetne sorolni. Csak árnyalatokban különböznek Hontertől. Csak az evangéliumuk szavai mások. De a debreceni *Huszár Gál* énekeskönyve egyszellemű és egy stílusú nyomtatvány *Sylvester János* Új-Testamentumával, melyet az ő saját nyomtatóműhelyében a Nádasdy Tamás horvát bán által támogatott sárvár-újszigetiben állított elő. A kolozsvári *Hofgreff-nyomda*, Heltai Gáspár tiszteletes úr Witten-

bergából hozott fadúcaival dolgozik. Csak annyival különb, hogy kottát is nyom és díszes betűkkel (iniciálékkal) jobban van felszerelve. A legérdekesebb *Dávid Ferenc* úr Gyulafehérvárott. Nem hiába, hogy unitárius egyházi énekeiben is legtöbb a magyaros elem. Címlapjain is van egy kis keleti arabeszk. Valami furcsa fantasztikum. Oláh evangéliumos könyve viszont valami ungarovlach nyomtató kísérlet. Törökös és arabos szalagokkal. Egy késői betűművész még talán utánozni is fogja egykor.

Ilyen furcsa, kedves emberek voltak ezek az első erdélyi papjai „az új hit”-nek. Rajongók és ezermesterek. Tudósok és kézművesek. Még vagy tizenötöt kellene felsorolni ilyen új nyomdász. Mert hiszen mintegy húsz tiszántúli erdélyi nyomda dolgozott akkoriban — egy helyben.

Húsz szegény, tiszta, becsületes nyomda. Húsz előretolt bátyája a protestáns német, svájci és holland műveltségnek. S mindegyikben egy csomó művelt, író, verselő, kottaszerző, prédikáló nyomdász. Mögöttük pedig e széttépett ország keleti része, pártoskodva, töröktől sarcoltan, császári

§. I.

*De Prognosi conjecturali Astrologica, seu, de illi, quae ex celi, & Astro-
rum constitutione, naturali conjectura, vel scientificè
prædici possunt.*

Sunt, qui perspecta nonnullorum Astrologorum (Judiciariorum videlicet) in prædicendis futuris contingentibus, & eventibus, etiam talibus, quæ magis à libero hominis arbitrio, & à sapientissima divinae providentiæ, in hujus mundi gubernatione, quam ab Astroorum influentia dependent, audacia, vel temeritate, omnem fidem astrologiæ, derogant; sunt, qui promiscuè, & indifferenter omnes Astrologorum prædictiones amplectuntur, defendunt & deprecant, imò totius vitæ suæ corpus, atq; illius exitum, Genethliacorum placitis, accomodant, adscribunt & imputant. Verum tam hi, quam illi, pari decipiuntur errore, innoxio tamen primi, perniciosissimo postremi. Mediâ igitur, adeoq; tutissimâ in hac quoq; materia, procedendum est viâ, hanc universalem regulam semper præ oculis habendo.

Quotiescûq; aliquis effectus, vel eventus cum assignata illius causâ, vel circumstantiis ejusdem, nullam connexionem naturalem habet in ratione effectus cum causâ, inanis & superflua est hujusmodi effectuum, & eventuum ex tali causâ prædictio, secus, si cum assignata causâ, & ejusdem circumstantiis, naturalem habeat in ratione causæ & effectus connexionem. Porro hæc connectio eventus vel effectus cum sui causâ triplici poterit fieri ratione. Primò Metaphysicè uti in Astrologia sunt prædictiones: Eclipsium, Noviluniorum, pleniluniorum, reliquarumq; lunationum; Item Solstitiorum, æquinoctiorum, diversorum aspectuum Planetarum cum Luna, & inter se, Longitudinum dierum & noctium, crepusculorum matutinarum, & vespertinarum, ortus & occasus solis, ac reliquarum stellarum, pro diversitate diversorum horizontum. Altera connectio est Physica, ex qua naturaliter quidem, & physicè sequitur effectus, vel eventus prædictus ex tali causâ, potest tamè ex alijs etiam physicis causis impediri. Ut ex. gr. quòd sole existente in cancro, sequetur calor & aestus, utpotè cum tunc sol, per directos radios, qui sunt potentissimi, vertici nostro imminet, & longissimos efficiat dies; existente verò sole in Capricornu, sequetur frigus, utpotè cum tunc fit remotissimus à nostro vertice, & non nisi per obliquos radios, qui sunt debilissimi in hemisphaerium nostrum

D 3

*Kalendárium (1699) egyszerű oldala, a szedéstechnika nagyon
izléses példája*

seregektől fenyegetve. Húsz nyomda, melyek körül iskolák keletkeznek, könyvkötők dolgoznak, árusok közlekednek, papírmalmok csattognak. Húsz nyomda a felvilágosodás hajnalán.

A csíziók, planéták és a ponyva

Ma a könyvnyomtatás szépségideálja: a könyv egysége. Külső és belső alkatának egysége. Lehetőleg egy kéz, egy szellem visszatükrözője legyen betű, dísz, kötés, minden. Nos, ez az egység talán sohasem volt oly szoros, mint az erdélyi nyomdatermékeken. Hogyne lett volna egységes, mikor egyazon kéz írta, szedte, nyomta a betűket. S ugyanazon kéz véste a dúcokat. Végül ugyanaz a kéz hajtogatta, fűzte és — árulta is a könyveket.

Címlap két színben (feketén és vörösen) nyomva
Különösen a fametszetű szentkép archaikus szépsége díszíti

Ezek a könyvek, mint tipográfiai és könyvnyomdai egységek, még bölcsőjüket is elárulják. Antikváik és fraktúráik a mainzi s bázeli könyvnyomdák betűstílusát tárják elénk. Fametszéssel készült keretdíszük többnyire a német renesszánsz díszítőményes világát mutatják. Oszlopos épületek, virágfüzéres lombok, madarak, bőségszaruk, vagy delfinek. A tizenhatodik század „ornamentlapjain” már árulták az ilyesmit német rézmetszők. Az itthoni nyomdász-fametszők pedig — kissé esetlenebbül — ezeket vésték ki a címlap s a szedés keretéül. Esetleg mingyárt címbetűkkel együtt.

De vannak nyomtatók, akik számára még ez a felszerelés is luxus. Vannak nyomtatók, akik mint a szűrszabók, a mézesbábosok, a kuruzslók faluról-falura vándorolnak. Sátrasszekéren van a nyomda-felszerelés, a festékes-csőbör, a könyvkészlet és a gazda. Nagytiszteletű Bornemissza Péter szuperintendens uram, Manlius János, Hoffhalter Rafael uram a fiával, mind ily vándor-könyvtermelők és terjesztők. Sőt egyidőben Huszár Gál tisztelendő úr is így él vala, ekhós szekéren terjesztvén az evangéliumi tanokat. No mert nem mindig volt a „megállapodott” nyomdásznak sem munkája. Akkor más városban kellett új munka után nézni. És elsősorban új pártfogót keresni, aki a munka ki-nyomtatását megfizeti.

Állónyomda akkor összerosódik vándor-műhellyel. Könyvnyomdász az áruossal. Pap a tipográfussal. Szerző pedig mindkettővel. Literátus mesterség valamennyi. És még a legkisebb nyomdászt is megbecsülés veszi körül. Így volt ez nemcsak Tiszántúlon. Így volt ez Felső-Magyarországon is. Hiszen ott is: a szepesi szász, a sárosi német városokban terjedt el leghamarább a protestantizmus. Ott is német városokból hozzák hazatért diákok mindkettőt. A betűszomjat is, a betűt is. Bártfán, Lőcsén, Kassán vannak leghamarább nyomdák. Igaz, hogy csak egy jó félszázaddal később, mint errefelé. De ennek is megvan az oka. A felvidéknek ott van a lengyel országútja. A szepesi és egyéb kereskedőknek már a Jagellók idején is ez ad kultúrát: a lengyel érintkezés. Azoknak pedig ott van a krakkói nyomtatóművészet az ő archaikus szépségeivel. Egyeteme, diákélete mindig vonzotta annyira a magyart, mint a németeké, olaszoké. De mikor a XVII. század végén a Felvidéken lángoltak fel Rákóczi szabadsághozmozgalmak, e nyomdák hív tükei lettek a magyar szellemi életnek.

Ebben az időben már a protestáns nyomdák külföldi példára, de a nagyszombati katolikus nyomda mintájára is, elkezdenek erősebben foglalkozni a kalendáriumok csinálásával. Így születik meg a sokszor idézett „lőcsei kalendárium” is. Ki ne hallotta volna hírét?

Ez is ott készült a Brewerek műhelyében. Ami gazdagsága, dísze van a nyomdának, mind benne van a kalendáriumokban. A csillagképek, planéták, a hónapok jelei, a kézjósítás tudományának szemléltető ábrái. No meg a köpülőzés, piócaszívás és egyéb hektikásoknak való tudnivalók. De azért nemcsak ilyeneket készített a nyomda. Meghívókat is nyom iskolai ünnepre. Vizsgai disputák szövegét szép keretbe fogva. Bubenka János lőcsei tanító még a nagy Comenius Orbis pictusát, illetve képeit is fába metszette. Hadd ismerjék meg a gyerekek képekről a világot. És mikor megjelenik a nagy fejedelem, egyszeriben ott van II. Rákóczi Ferenc buzogányos lovasképe a kassai nyomtatványon.

Ezeknek a könyveknek is megvan az ő stílusuk. Sokáig azt mondták róluk: a ponyva sugallta őket. De ha nézzük a Toldi-kiadványokat, csíziókat, herbáriumokat, népmeséket, mást érzünk. Egy bájos *primitívuség közeledik felénk*. Hogy is hívták a mesetereiket? Alig-alig őrizte meg őket az idő. Hisz ezek csak „kezdetleges” fafaragók. Wagner Bálint Haláltánc-képeket adott ki egy együgyű gyűjteményben. Mit akarhat ez a brassói lelkész Holbein precíz tudása nélkül? Lucius mester (Erdélyből Rostockba került egy nyomda élére) már ismertebb valamivel. Ő árnyékokat, plasztikát, sőt távlatot is tud szentképeibe vinni. Hanem a Salamon és Markalf parasztjai a ma érzésvilágának mégis kedvesebbek. A mesevárban ülő királyok. A gro-

APPENDIX PRIMA,

DE

DIOECESI STRIGONIENSI.

PETRVS PAZMANY,

ARCHIEPISCOPUS STRIGONIENSIS,

Lectori Salutem.

Cerbissimas inter Ungarici Regni clades, quibus integro sæculo confidamur, non postremam existimavi semper Archivorum jacuram. Quum enim immanis Turcarum potentia, torrentis instar, uno quali impetu, eoque inopinato (unius etenim diei inconsultus ad Mohacium conflictus, simul omnia pessumledit) Regem, unâ cum flore Ecclesiastici, ac sæcularis Ordinis obruisset, totamque vastitate compleisset Ungariam: quisque salutis suæ, quàm Scripturarum, potiore curam gerens, fuga sibi consulendo, curas chartarum insuper habuit. Exusta igitur, disiecta, discerpta, quæ thesauri instar servata oportebat.

Hinc factum, ut licet diu multumque operam posuerim, in exquirendis veterum monumentis Scripturarum, è quibus Ecclesiastici Ordinis in Ungaria, plena & ex-

A nagyszombati nyomdán 1667-ben készült könyv egyik lapja, példás tipográfiai elrendezéssel

teszk paraszt-törpék. A síkbarakott virágos kertek. A naív Putifárné, aki kabátját ráncigálja Józsefnek — ezekben van a népies formalítás. Annyi friss, üdítő paraszt-expresszionizmus, annyi szálkás, merev formaérzés... Mint amennyi báj van költői nyelvükben.

Mint ódon bábjáték figurái hatnak ránk. (Mikor fogják őket kiállításba gyűjteni?) Mint régi miniatűrös könyvek ájtatos szentképei. Mint régi románcok, melyek nincsenek már sehol. Csak a ponyván.

Könyvdísz a 19-ik század elejének jellegzetes régiségimádó hangulatával

II. Küzdelem a katolikus hitért

A határszéli Kis-Róma

Latin neve Tyrna. Magyarul Nagy-Szombatnak nevezik. Lakosai főként németek és tótok. Jobbára hivatalnokok, iparosok, műveltebb emberek már háromszázötven évvel ezelőtt is. Valamikor az Árpádok idején erődítmény volt. Most, a törökdúlás idején is erőd. A katolikus kultúra végvára. A töröktől elfoglalt Esztergom érseke is idemenekült, ideköltözött minden hivatalával az esztergomi nagykáptalan is. Itt a Tyrna partján, ahol sok a templom, mély a hit s közel van Bécs, a Habsburgok segítsége, itt megvédheti pozícióját az Egyház. Sőt: talán még a visszahódítás munkájába is belefoghat. Erre meg is van minden elszántsága Forgách Ferenc prímásnak. Harcias, hitbuzgó, nagyon cselekvő ember ő. Nem a szónoklás, hanem a tettek embere. Bécsben az udvarnál épűgy otthon van, mint Pozsonyban vagy

Nagyszombatban. A sajtót épűgy felhasználja, mint az udvari rendeleteket. II. Miksa magyar király „római császár” is, az ő parancsának még mindig van foganatja Dunántúl és Felvidéken. Mindenűtt... De itt, éppen itt Nagyszombatban talán máskép vélekednek. Itt a csöndes házak, szorgos iparosok, öreg plébániák világában békésebb a lélek. Itt több híve van annak a papnak, akit Telegdi Miklós néven tisztelnek. Őt még mint plébánost szerették. Mint kanonokot, nagyprépostot, utóbb pécsi püspököt áhitatos tisztelettel hallgatták. Most ő a prímás helyettese. Nagyúr. De nyugodalmas lélek. Neki is fáj az ország feldarabolása. S ő is érzi, mily nagy veszedelem egyházának az új hit rohamos terjedése. Kálvinista, unitárius, anabaptista községek. És szerte az országban a „typotheta haereticus”-ok, a vándor és eretnek nyomdászok, könyvterjesztők. Csupa fanatikusa az új igazságoknak. „Katolikus hitűnknek még a neve sem fog megmaradni” írja a pápának egy csüggedt percben. De azután felülkerekedik a jobb reménység. Eszmét eszme ellen kovácsol. Protestáns sajtó ellen jezsuita sajtót.

Ne felejtjük el: a tizenhatodik század végén vagyunk. A legvadabb hitviták elején. Személyeskedés, gorombaság, fenyegetőzés mindenűtt. „Megfelelj a bolondnak az ő bolondsága szerint” — ez a motto. Képrombolás, csúfolódás, eretneküldözés mindenfelé. Durva gúny és letartóztatás. S akkor a csöndes püspök, *Telegdi minden reményét a betűbe veti*. Tudja, hogy ezt a harcot nem erőszak fogja eldönteni, hanem szellem. Az marad felül, aki nagyobb betűhadsereget tud mozgósítani. A császár rendelkezett. Forgács szónokolt. Telegdi pedig egy csöndes kis nyomtató műhelyt rendezett be.

S hozzáfogott, hogy a fegyveres nemzetet a betűk harcára szoktassa.

A kétezerforintos nyomda

Hogy is keletkezett a nagyszombati jezsuita nyomda, mely őse a mai Egyetemi Nyomdának? Egy gazdaságos ötletből. Abból, hogy Telegdi Miklós püspök ki akarja nyomtatni az ő magyarul evangéliumi magyarázatát Bécsben. Háromezer forintot kérnek ezért a munkáért. Nagyon

A régi kalendárium (1677) rézmetszetű disze és címlapja a nagyszombati nyomtató-műhelyben épűgy gonddal készűlt, mint a legdrágább könyv

NOS FRANCISCUS II. Dei

Gratiā Sacri Romani Imperii, & Transylvaniae PRINCEPS RAKOCZI, Partium Regni Hungariae Dominus, & Siculorum Comes, pro Libertate Confederati Regni Hungariae Statuum & Ordinum, nec non Munkácsiensis Makovicziensisq; Dux, Perpetuus Comes de Saáros, Dominus hereditarius in Saáros-Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Onod &c. Damus pro memoria Universis & singulis quos concernit, nominanter vero dicti Confederati Regni Hungariae Supremo Generali, Generalibus Nostri Campi Marchallus, eorumdemq; Locumtenentibus, Generalibus ac Supremis Vigiliarum Praefectis, Brigaderiis, Supremis ac Vice Colonellis, Arcum item & Praesidiarum DEI auxilio sub potestate Nostra existentium Commendantibus, Ducatoribus, & aliis cujuscunque tandem Ordinis & gradus Officialibus, ac etiam Gregariis militibus, nec non Inclitis Comitibus, Liberis, Regiisq; civitatibus, ac aliis cujusvis conditionis in fidelitate Nostra constitutis Statibus & Ordinibus.

MI MASODIK RAKOCZI FERENCZ, Isten Ke-

gyelméből a' Római szent Birodalomnak, 's Erdély Országának Fejedelmé, Magyar Ország Részeinek Ura, és Székelyek Fő Ispánnya, a' Szabadságért öfzve - öfzvetkezett Magyar Országának Vezérő Fejedelmé, Munkácsi 's Makoviczai Hercege, Saáros Vármegyének örökös Fő Ispánnya, és Saáros-Patak, Tokajnak, Regécznek, Ecsednek, Somlyónak, Ledniczének, Szerencsnek, Onodnak örökös Ura. &c. Adgyuk tudtára mindeneknek a' kiknek illik, nevezet szerint pedig azon öfzve-öfzvetkezett Magyar Ország Fő Generálisának, Generális Marchallusainak, azok Vicéinek, Generális 's utánnok-való Stráfa Meistereinknek, Mezei Harcz rendelő 's Vigyázó Brigadérosinknak, Fő és Vicé Ézeres Kapitányinknak, Isten kegyelméből fegyverünk által megvétellett Várakbéli Commendánsinknak, Hadnagyinknak, 's egyéb minden rendben, 's karban helyezettett Tiszteinknek, Hadaiinknak, nem külömben Nemes Vármegyéknek, Szabad Királyi Városoknak, 's egyéb akarmi renden lévő Hivcinknek közönségesen.

Inter abdita misericordis Divinae Justitiae Consilia, quamvis exercituum subversionem, & fortunam pro Mundi opinione apparentem, eventumque illius sibi met praeprimis reservavit, & hinc praecipuum sit, ut ante omnia alia Deum nostrum assiduis precibus suppli-

Jollehet az Isteni Felség irgalmas Jigazságú titkos ítélleti között, kiváltképen a' Had verélt, és Hadakozásnak Világ szerént tetőző szeréntse folyását és végét magának tartotta, azért is mindeneknek felette 's elötte, esedező könyörgésünkkel Istenünket áldani, bűneinknek és fess-

A

let-

Az 1707-ből való Rákóczi-regulák első oldala, a tagolásnak kitűnő példája

A nagyszombati nyomda első éveiből (1783) való negyedréti könyv címlapjának kicsinyített mása. A 2., 3., 10., 11., 18. és 19. sor vörös nyomású

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

V. Alia Sabon Verfallia Majora..

VI. Alia Sabon Verfallia Minora.

VII. Alia Mißal Verfallia.

Díszes verzális-betűk renesszánsz ornamentumokkal, aminek már a XVII. századi nagyszombati nyomda is használt. Az Egyetemi Nyomda 1773. évi leltárából

цїпѣвъ

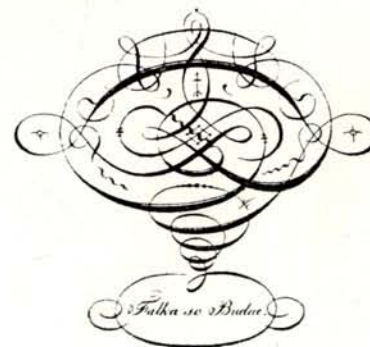
К Н І Г И

СВЯТЫХЪ ПИСАНІЙ

ВЪВЕДЕНІЕ И ПОСЛОВО

ЗАВѢТА.

Т О МЪ ІІ.

Szláv nyelvű biblia címlapja. Falka Sámuel metszette (1805)

nagy pénz az időben. De hiszen ennyi pénzért egy egész nyomdát meg lehet vásárolni fölszereléssel együtt. Kiderül, hogy még ennyibe sem kerül. Csak kétezer forintba. Igaz, hogy a nyomda alkalmi vétel. Ott hever a bécsi jezsuiták feloszlott kollégiumában. Senki sem használja. Már tizenkét éve ott eszi a por, pedig betűanyagát még alig használták. Ezt a nyomdát vásárolja meg Telegdi. Azután kocsira rakatja s elhozatja Nagyszombatba. Egy szedőszekrény, egy nyomógép. Pár mázsa betű és a szerszámok. Ezzel indul meg a háromszázötvenéves nyomda élete 1577-ben. Ezzel kezdi meg harcát a megrendült vallás restaurációjáért a püspök.

Ebből a kis nyomdából a gondosság és a szeretet nevelte nagyra a későbbi legnagyobb és legszebben nyomtató műhelyt. Telegdi, majd az ő utódai maguk állnak oda a nyomdát vezetni. Egy pár szedő, néhány inas, egy faktor, — ennyi a személyzet. De ott, a katolikusoknak akkor még egyedüli magyar nyomtatóműhelyében egy szellemi központ támad. S ez kisugárzik egész Északnyugat-Magyarországra. De azonkívül mindenféle iparosok találnak munkát. Szedők, rézmetszők, könyvkötők, Árusok és könyvterjesztők. A régi plébániát, melynek komor épületében helyezik el a nyomdát, pár évtized múlva már ki kell bővíteni. A jezsuiták nyomdájából 1635 után már egyetemi nyomda lesz. Mert ekkor már életre hívta Pázmány Péter a nagyszombati egyetemet.

Egy emberöltőre van szüksége a nyomdának, hogy ismertté váljon, megerősödjék s a katolikus kultúra szellemi centruma legyen. Ezalatt elhalmozódik munkával. Lassan annyi a munkája, hogy 1609-ben már Pozsonyban is fel kell állítani egy második katolikus nyomdát. (Még később Kassán és a csíksomlyói barátoknál keletkezik a század végén egy-egy kis nyomdája a régi vallásnak.) Erős vetélytárs csak ez a pozsonyi műhely volt — egy darabig. Amíg Pázmány keze látta el és irányította az új nyomdát.

Ekkor bizony nagyon sok ügyes-bajos dolga volt e két nyomdának egymással. Már-már úgy volt, hogy a jezsuitáké Esztergomba megy a főkáptalannal. Azután mégis az újabb pozsonyiba akarták beolvasztani a nagyszombati műhelyt, mikor alapítója meghalt. Talán volt is ott vendégségben 1720—30 táján nem tudni biztosan. Csak az a bizonyos, hogy végül is 1640-ben már újra

ott van, ahol először volt, a nagyszombati egyetem mellett. Innen kezdve egyfolytában, zavartalanul fejlődik fel nagy szellemi és ipari központtá.

Hogy ezt a XVI—XVII. század zavaraiiban megtehetette, elsősorban tudós vezetői érdeme. Hiszen a legnagyobb protestáns nyomdák egymásután dőltek ki mellette. A diadalmasan megújuló katolicizmus vezetői, főpapok és egyetemi tanárok látták el munkákkal. Igaz, hogy a császári hatalom is egész támogató erejével mellette állt. *Ervényesülésének egyik titka a privilégium is*, melyet 1584-ben Rudolf királytól kapott. I. Ferdinánd, II. Miksa mind bizonyos cenzurát rendelték el a nyomdák termékeinek ellenőrzésére. (Cím, nyomda és szerző megnevezése, engedélyek bemutatása.) De II. Rudolf még határozottabban lépett fel. Egyszerűen királyi jognak mondta ki a nyomdaengedélyt. A királyi jogot pedig csak a nagyszombati nyomdának juttatta. A többinek — a húszegynéhány protestáns műhelynek — el kellett volna tehát tűnnie.

1677. AUGUSTUS habet dies XXXI.									
FESTIVITAS	Annus	LOCUS	Curia	Odeclinat.	per sign.	per fig.	ASPECTUS	Pfer.	ad inter fe.
Gr. m. Gr. m. Sig. g.									
Dum. 1. Trin. 8. post Pent. Evang. Homo quidam erat dives, qui habebat. Luc. 16. v. 19.									
1	C. D. Petri ad Vin.	44	Romae.	10. 28.	18. 4.	18. 9.	18. 9.	18. 9.	18. 9.
2	d. Stephan. P. M.	260	Romae.	10. 28.	17. 48.	18. 22.	18. 22.	18. 22.	18. 22.
3	c. Lav. Steph. pr.	412	Jerofolym.	11. 22.	17. 31.	18. 4.	18. 4.	18. 4.	18. 4.
4	f. Dominici.	1221	Bononiae.	12. 30.	17. 15.	18. 17.	18. 17.	18. 17.	18. 17.
5	g. Ded. a. m. ad n.	367	Romae.	13. 17.	16. 58.	18. 10.	18. 10.	18. 10.	18. 10.
6	a. Transfig. Dom.	32	In m. Tab.	14. 15.	16. 41.	18. 14.	18. 14.	18. 14.	18. 14.
7	b. Cajetani C. lib.	1510	Nespoli.	15. 12.	16. 35.	18. 28.	18. 28.	18. 28.	18. 28.
Dum. 9. Trin. 9. post Pent. Evang. Videns Civitatem, fleuit super illam. Luc. 19. v. 41.									
8	C. D. Cyr. Lat. M.	298	Romae.	16. 10.	16. 5.	18. 12.	18. 12.	18. 12.	18. 12.
9	d. Vigiliam. om. M.	261	Romae.	17. 7.	15. 47.	18. 27.	18. 27.	18. 27.	18. 27.
10	e. Laurentij M.	261	Romae.	18. 5.	15. 29.	18. 12.	18. 12.	18. 12.	18. 12.
11	f. Sufannae V.	295	Romae.	19. 3.	15. 10.	18. 27.	18. 27.	18. 27.	18. 27.
12	g. Clarae.	1253	Adi. M.	20. 0.	14. 51.	18. 13.	18. 13.	18. 13.	18. 13.
13	a. Hyppolit. M.	261	Romae.	20. 58.	14. 32.	18. 26.	18. 26.	18. 26.	18. 26.
14	b. Eusebij Vigil.	358	Romae.	21. 55.	14. 13.	18. 11.	18. 11.	18. 11.	18. 11.
Dum. 10. Trin. 10. post Pent. Evang. Duo homines ascenderunt in Templum, Luc. 20. v. 26.									
15	C. D. Asit. B. V.	57	In Asia.	22. 53.	13. 53.	18. 25.	18. 25.	18. 25.	18. 25.
16	d. Rochi Conf.	1327	Venezij.	23. 51.	13. 34.	18. 9.	18. 9.	18. 9.	18. 9.
17	e. Bonifacij M.	484	In Africa.	24. 49.	13. 14.	18. 22.	18. 22.	18. 22.	18. 22.
18	f. Helenae Imp.	340	Romae.	25. 46.	12. 53.	18. 5.	18. 5.	18. 5.	18. 5.
19	g. Julij Mart.	192	Romae.	26. 44.	12. 31.	18. 18.	18. 18.	18. 18.	18. 18.
20	a. Steph. R. Ung.	1039	Albae Reg.	27. 42.	12. 12.	18. 0.	18. 0.	18. 0.	18. 0.
21	b. Bern. Ab. transl.	1153	In Clar. val.	28. 40.	11. 51.	18. 13.	18. 13.	18. 13.	18. 13.
Dum. 11. Trin. 11. post Pent. Evang. Extens JESUS de Finibus Tyri, Marc. 9. v. 31.									
22	C. D. Timoth. M.	311	Romae.	29. 38.	11. 30.	18. 26.	18. 26.	18. 26.	18. 26.
23	d. Vigilia Zach. E.	112	Jerofolym.	30. 36.	11. 9.	18. 7.	18. 7.	18. 7.	18. 7.
24	e. Bartholom. Ap.	73	In India.	31. 33.	10. 40.	18. 19.	18. 19.	18. 19.	18. 19.
25	f. Ludov. a. c. fr.	1270	Parisijs.	32. 31.	10. 20.	18. 1.	18. 1.	18. 1.	18. 1.
26	g. Zepherini P. M.	221	Romae.	33. 29.	10. 10.	18. 13.	18. 13.	18. 13.	18. 13.
27	a. Rufi Ep.	34	Capuae.	34. 27.	10. 0.	18. 25.	18. 25.	18. 25.	18. 25.
28	b. Angutini Ep.	433	In Africa.	35. 25.	9. 40.	18. 7.	18. 7.	18. 7.	18. 7.
Dum. 12. Trin. 12. post Pent. Evang. Beati oculi, qui vident, quae vos videtis, Luc. 10. v. 23.									
29	C. D. Decoll. S. J. B.	311	Jerofolym.	6. 24.	9. 20.	18. 19.	18. 19.	18. 19.	18. 19.
30	d. Felic. Adau. M.	300	Romae.	7. 22.	8. 58.	18. 1.	18. 1.	18. 1.	18. 1.
31	e. Raim. Nón. C.	1240	Romae.	8. 20.	8. 25.	18. 14.	18. 14.	18. 14.	18. 14.

Az 1677-ből való kalendárium egyik oldala a fehér-fekete technikával is festői hatású a pompás kolumna-ritmus következtében

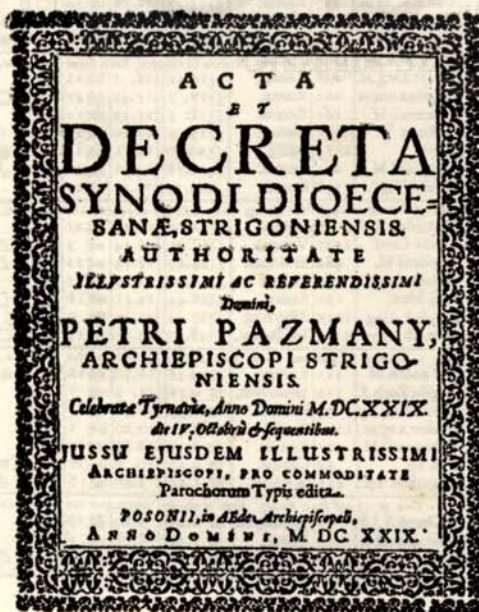
Szerencsére, ezek a rendelkezések inkább csak papirosrendeletek voltak. És éppen a nagy protestáns nyomdák ügyet sem vetettek rá. Az ilyen kulturkérdésekben amúgy sem lehetett túlszigorúan fellépni. A könyv mégis csak szent dolog és a tudás is. Így hát a sokféle „könyvvisitorok”, „röpülő censorok” inkább csak a szegény vásároló nyomdászokat ijesztgették. Szegény Manlius János, vándorkiadó és mozgó könyvárus, akit már oszt-rák és horvát policájok is üldöztek a magyar határig, bizony itt még húszegynéhány évig válto-gatta a műhelyét. Hogy rá ne találjanak. Még a nyomda helyét is hamisan jelölte meg az impresz-szumon. Ám császári rendeletek ellenére is vígan adta ki a széphistóriákat és meséskönyveket. De sem ő, sem üldözött társai nem tudtak megkü-zdeni a nagyobb bajjal. A jezsuiták nyomdájának túlerejével. És olcsó könyveivel.

Százötvenezer kalendárium — egy évben

Ha Telegdi Miklós maga, egyedül intézte volna a nyomda sorsát, talán nem is fejlődött volna eny-yire. A tudós püspök talán megmaradt volna a tudományos könyvek kiadójának. S jöttek volna merőben: hitvitázó, vallástudományi, bölcséleti munkák. (Nem sok, mindössze 14 könyv jelent

meg 8 év alatt, amíg életben volt az alapító.) Ha-nem a nyomda szerencséjére, volt mellette egy na-gyon gyakorlati eszű férfiú is. Ez Pécsi Lukács volt, világi ember. Őt, az esztergomi káptalan me-nekült ügyészét tette meg Telegdi a nyomda he-lyettes vezetőjének. S utóbb, halála után egészen Pécsi kezébe került az irányítás. Ő a gondnok, ő az, aki fizet, vásárol, vállalkozik és árusoknak könyvet ad. A gyakorlati élet embere. Kis csa-ládja is ott van mellette. Egy imádságos könyve fedelén, a fametszerű címlapon ott is van a fele-ség, a két fiú arcképe. Ő bizony nem oly tudós, mint a püspök. De jobban tudja: mi kell a népnek.

Már a nyomda második évében odaáll kalen-dáriumot csinálni. A német városokban már jó ideje készülnek ilyesféle tudálékos és hasznos köny-vek. Itt csak Pécsi Lukács kezdte el. (Az első lő-csei kalendárium is csak száz évvel azután jelent meg.) Bizony, ez kellett a népnek. Okos és vallá-sos, hitelesítő és népnevelő könyv. Afféle kis enciklopédia. Alkalmas a parasztnak, alkalmas a nemesnek. Benne van az év krónikája és ujságokat pótol a maga századában. Megtudni belőle: mi van az égbolton s mi történt Bécsben meg Bethlen szabadságharcával. (Igaz, hogy némelykor egy kis huncutsággal, mást mond a kurucnak, mást a la-bancnak szánt naptár.)

Kicsinyített címlapok a XVII. század végéről, mikor a nagyszombati nyomda Pozsonyban működött

Ilyeneket kezdett el írni Pécsi Lukács jegyző úr. És hamar népszerűvé váltak a nagyszombati kalendáriumok. Mind a két felekezeten vásárolták őket. S volt olyan év, hogy abban a szegény, halálra marcangolt országban százötvenezeret is eladtak egy esztendőben efféle kalendáriumot.

Évszázadok hosszat megmaradt a nyomdának ez a különlegessége. És épúgy, mint később jogi könyveivel meg iskolás könyveivel, továbbá költői kiadványaival a művelődésnek történelmi tényezője lett. *És a népies irodalom többet tett a nagyszombati nyomda érdekében, mint a császári szabadalomlevelek.*

Régies könyvművészet

Történelmi és irodalmi tevékenysége után nézzük meg szakmai szempontból is kissé a régi nagyszombati műhelyt. Irodalomtörténeti iskolázottságunk mellett megszoktuk könyveknek csak a tartalmi értékét nézni. Régente nem így volt. Bármily betűszomjas is a hitújítás korának embere, *a könyvnek külseje is élmény volt számára.* Ez felelt meg a kézműipari korszak egész fokozott csínyszeretének is. A munkának, bármily egyszerű legyen is, esztétikai formakövetelményei vannak. S ezek époly fontosak, mint a tartalom és a cél. Nemcsak az iparos, a latin iskolákat végzett ember is ránevelődött a szépre. Mondottuk már: bibliofil, könyvgyűjtő azidőben talán több volt, mint ma. Éppen, mert a könyv ritka és megbecsült valami. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy a régi iskolázás igen nagy súlyt vetett a rajztudásra. Egész a biedermeier-idők végeztéig (a XIX. század derekáig) alig van művelt ember, aki ne tudna egy egyszerű újévi kártyát, üdvözlő-írást megrajzolni. Aki ne értene a sziluett-vágáshoz, a műemlék lerajzolásához; aki utazva ne tudna gyorsvázlatot csinálni tájékról s emberekről. Ha csak magánál a szóbanforgó nyomdánál maradunk is, mit látunk? Hogy egész sereg fa- és rézmetsző működik a kezdő időszakban, aki nem is hivatásos metsző. Pécsi Lukács nemcsak írja a kalendáriumokat, de szedi és illusztrálja is. A fametszetek némelyike is tőle való. De még sokkal komolyabb egyéniségek is szívesen üzik ezt. Szelepcsényi György esztergomi érsek, már mint diák rézbe metszette a nagyszombati nyomda részére Pázmány Péter arcképét. És csak természetes, hogy a hivatásos metszők közül

lassan csak a legtehetségesebbek juthatnak munkához.

A nagyszombati nyomda kezdőéveiben még sok az archaikus egyszerűségű fametszetes címlap. Vignetták, záródíszek, miken érezni, hogy a nép egyszerű motívumkészlete adta hozzá az anyagot. Bizonyos fokig minden mesterlegény rendelkezik ilyenekkel. A bábsütőnek ott vannak a faragott dúcok. A kékfestőnek is. Az örvös, a pecsétmetsző, a címerfestő kész mintalapok után dolgozik. Ezek az ornamentlapok vándorolnak. Jönnek külföldről s itthon mintakönyvbe gyűjti a mesterlegény. A példa-metszést (példa = Bild) jól kell tudniok az iparág üzőinek. S a rézmetszőktől azután a minták tovább vándorolnak más mesteremberekhez. Elsősorban a fadaragókhoz és tipográfusokhoz.

METEOROLOGIA PHILOSOPHICO POLITICA.

In duodecim Dissertationes per Quaestiones
Meteorologicas & Conclusiones Politicas divisa,
appositisque Symbolis illustrata:

HONORI

INCLYTAE

REGIAE CAMERAE SCEPUSIENSIS

Inscripta

A Nobili ac Erudito Domino

JOANNE EMERICO VITÉZY

de Dobó, AA. LL. & Philosophiae Baccalaureo,
ac pro suprema ejusdem laurea Candidato approbato,

Dum sub gloriosis Ejusdem auspicijs Universam Philosophiam publice
propugnandum Mense Junio M. DCCII. in Alma Archiepiscopali
Universitate Tyrnaviensis susceperet.

PRÆSIDE

R. P. GABRIELE SZERDAHELYI

et Societate JESU, AA. LL. & Philosophiae
Doctore, ejusdemque Professore Ordinario.

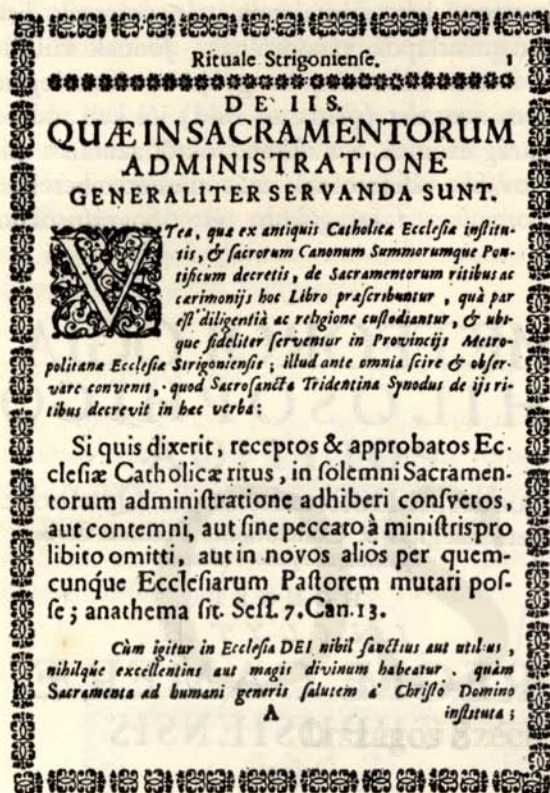
—————

TYRNAVIAE,

Typis Academicis, per Joannem Andream Hörmann.

Az Egyetemi Nyomda nagyszombati korszakában (1702) a latin tudományos könyveket igen egyszerűen, de tiszta, szép metszésű betűk gondos szedésével állították elő

Természetes azonban, hogy akadtak a nagyszombati nyomdának nemcsak ily primitív lemezei. A renesszánsz szépségei, a méltóságteljes építészeti formák, az allegóriák bővelkednek ezeken. A tizenhetedik századi könyvek címlapján már a magyar királyok s hadvezérek arcképei is megjelennek. Szimbolikus keretekben. A vitézség s a harc,

Esztergomi rituale (1682), a nagyszombati nyomtató-műhely minden vallásos könyve más-más szerkezeti nyugalmat és klaszikus egyszerűséget árul el

vagy győzelem jelvényei közt. Ezeket a lapokat leginkább bécsi rézmetszők csinálták. A határszálen dolgozó két nyomda őhozzájuk fordult fontosabb címlapokért. E bécsi metszők maguk is sűrűn járhattak a pozsonyi országgyűlésre s a nagyszombati káptalanhoz. Hiszen ugyancsak e metszők a magyar főurak, főpapok arcképeit is árulták pár fillérért. És e német meg holland eredetű metszők (Ulrich Heinrich, Widemann Éliás, Hoffmann, Schott és Ther Portten) megcsinálták a nyomda és a kalendáriumok egyszerű keretdíszait

is. Allegóriák mellett nyájas magyar viseletű csoportokat. Pásztorok, szüretelők, kertek és cserepes virágok magyaros díszait. Kiváltképpen a népies iratok díszein kedveskedett a nyomda ilyenekkel.

De a könyvművészetnek mindenkor csak járulékos eleme volt a fa- és rézmetsző ajándéka. Öseleme a könyv szépségének a betű. A szedésnek egyenletes nyugodt tükre a fehér lapon. Mint tipográfiai alkotások, már a régi vallásos könyvek is finom hangulati egységet adnak a tartalommal. És a nagyszombati nyomda nem hiába frissült fel állandóan francia típusú betűkkel. Betűivel is nyugati szellemet hozott a magyar könyvek világába.

Amire a nagyszombati és később a belőle lett budai Egyetemi Nyomda oly büszke volt, az betűöntőjének féltett hírneve. Ez egyszerű nyomdai szépségek már ott vannak az első könyveken. Már ezek elárulják: a katolikus könyvek tipográfiája más stílusú, mint a protestáns műhelyké. Ez talán másutt nincs így, de nálunk ez elkülönülés érthető. Protestáns iskolákban évszázadok hosszat más a betűvetés, a kézírás jellege, mint a katolikus iskolákban. Költőink kézírata még a múlt században is megmutatta: szerzetesi iskolák vagy kollégiumok növendéke volt-e valaha írójuk. (Mily jellegzetes még ma is bizonyos zárdák leányainak írása!) E különvalóság megmutatkozik a nyomdai típusválasztáson is. A betűk, melyek nálunk használatosak, az írássajátságokhoz és helyesíráshoz közelálló olasz műhelyekre mennek vissza. A magyar antikva betűrendszere a missale, a ciceró, a régi római kövésetek betűformáira nyúlik vissza. Már a humanista összeköttetések miatt is Aldus Manutius betűformái tetszettek itt legjobban. Ezek formái terjedtek bizonyos változtatásokkal Bázelen, Hollandiában és még erősebben módosulva a német egyetemek antikva-betűiben. Az első közvetítői a nyomtatott betűknek — a külföldről jött protestáns teológusok — ezt a betűtípust hozták magukkal. Matricában vagy kész betű formájában. Ez lett hát protestáns írásmóddá a nyomtatott könyvben. Ez a velencei, román, kerek jellegű betű, mely a tizenhatodik században már általános Itáliában és a humanista udvarokban. *Csak hogy a tizenhetedik század betűi — s a katolikus előrenyomulás sajtója ide tartozik — inkább nyugateurópai szerzetesekkel jönnek errefelé.* A spanyol jezsuiták, a modernebb francia betűöntők modeljei után dol-

goznak. A lyoni Gryphius, a párizsi Garamond és Estienne kecsesebb, lengőbb betűikkel több hajlékonyságot adnak a betűformának. S arányaik mások, mint az előbbieké. Ezek a betűk már a mi nyomdánk bécsi állomása idején ilyenek s megerősödik a nyomda modernebb betűanyaga, mikor a pozsonyi műhely készlete is beleolvad.

Aki igazán értékelni tudja a régi nyomtatott könyv esztétikáját, örömet lelheti a Pázmány katalauzában s az ő kortársaiban. Azidőben még él a könyvnyomtatás alapvető szépségelve. Az, hogy az a fekete-fehér összhangzásának a tudománya.

III. A latin egyetem nyomdája

Könyvírók és könyvolvasók

Aki a nagyszombati egyetemi nyomda könyveit forgatja, feltűnik neki, hogy az első két évszázad könyvei túlnyomórészt latinnyelvűek. A tizenhatodik és tizenhetedik század protestáns irodalma viszont majdnem kivétel nélkül magyarnyelvű. Valóban: még a nyelv is szembenállónak mutatja a két részre szakadt országot. Kétféle hit, kétféle műveltség. Tiszántúl, Erdély és a Felvidék nyomdái az új hit embereihez, a magyar köznemesség és jobbgyság kultúrköréhez igazodnak. Ezeknek szellemi központja: a gyulafehérvári kollégium és a pataki főiskola. Tanítóik, mestereik Németország, Hollandia meg Svájc műveltségének és pedagógiájának itthoni terjesztői. Velük szemközt a jezsuiták 28 középkiskolája s nagyszombati főiskolája (továbbá a katolikus kassai jogakadémia) latin nyelvűek s inkább francia és osztrák szellemi életnek a visszatükrözését adják. Igazi sikerük persze ezeknek is attól kezdve van, mikor a néphez a saját nyelvén szólnak. De a nagyszombati kollégium az ő ötven-hatvan művelt tanárával igen fontos szellemi központ. Mert e tanárok közt ugyan valamennyi teológus. De amellett van jeles szónok, bölcsész, énekszerző, nyelvész, költő, tankönyvíró, jogász is bőven köztük. A módszer, mellyel vitáznak, gondolkoznak, vizsgáztatnak, talán közepkorias. De ahogy nevelik a papjelölteket, a főurak gyermekeit, a leendő tudósokat és katonákat: a testi és lelki harmóniát nagyszerűen szolgálja.

Ha tehát a könyvek szövegét nagyrészt latinul írták s adták ki, az ő koruk s az ő körük igé-

Ha itt-ott belevegyül is a piros szín, csak az egyes címszavak nagyobb hangsúlya kedvéért történik. De a komoly tudás, a mélységes hit könyvei mellőzik a világias cífraságokat. Egy-egy csúcsban záródó vignetta a címlapon elég nekik. A cím és minden oldal is építve van. Szilárd szerkezeti egységbe fogva. A betűk világa komoly. Nem komor. Ezek a blokkbetűk világítanak, ezek a szedett oldalak finom ritmus-harmóniát teremtenek. Szinte észrevehető, hogy a *szedést végző mesterlegény, a szerény kis inas is megtelt a betűk tiszteletével.* Ez adja archaikus könyvművészetük alapját.

nyeit szolgálták vele. Mert úgy kell venni a dolgot, hogy a művelt ember nyelve a latin vagy a német az időben. Még a köznemesség is ezt beszéli szívesebben. Ezzel él otthonában és hivatalában. (Hiszen még a táblabíró-világ idején száz évvel később is, így volt ez.) Már most, ha a nyomda

26	e	Polycarpus Püspök Mátyr.
27	f	Arany József Szent János.
28	g	Mátyr Szent Agnes.
29	A	Constantinus Püspök Mátyr.
30	b	Aldegunda Szűz.
31	c	Marcella özvegy.

FEBRUARIUS

Bójt-elő Hava XXVIII. napja vagy.

1	d	Ignác Püspök Mátyr.
2	c	Cyrtia Szentelő Bóldog Afzsony.
3	f	Balás Püspök Mátyr.
4	g	Christianus Confessor.
5	A	Szűz Szent Agata Mátyr.
6	b	Szűz Szent Dorottya.
7	c	Romualdus Apárur.
8	d	Marina Szűz.
9	e	Szűz Szent Apolonia.
10	f	Guilielmus Confessor.
11	g	Victoria Szűz és Mátyr.
12	A	Antal Püspök.
13	b	Jordanus Confessor.
14	c	Bálint Mátyr.
15	d	Faustinus Jovita Mart.
16	e	Nicephorus Mátyr.
17	f	Sabinus Püspök.

Pázmány Péter imádságos könyvének (1701) naptári részéből az egyik oldal szedése

élni akart, azt kellett nyomatnia, amit vásároltak. Ha valakinek eszébe jut magyar nyelvű tudós munkát írni, előbb pártfogót kell keresnie. Mert csak így vállalja a könyv kiadását a nyomda. Igaz: voltak a katolikus főurak közt ily nemes lelkek is.

A' dolognak örök emlékeztire!

Eg-újjúlnak a' ditsőséges MA-
GYAR NEMZETnek régi
sebei, és Hazánk meg-febe-
sült szabadságának mostoha
Kézzel ennyifér enyhítettett feb-he-
lye, minekutánna alattomban el-bád-
gyadott tagai, az Austriai Háznak Isten
itiletiből való birodalma alatt, féltvén
hogy ép Részére-is reá hat a' végső ve-
szedelem, Fegyverrel kíván el-váogat-
tatni. El-ámúlnak sokaknak elméjek, a'
meg-háborodott országnak vízfontag-
ságos újságátúl meg-rettenvén, és hogy
ez a' meg nem rontatott, ditsóséggel s'
szép kies tsendefséggel ennyi sok száz
Eszteendőktől fogván virágzó és fenn
álló Nemzet, már idő folyásával gyászos
változásban öltözik, midőn a' Világ tsu-
dállya, sokan a' Király ellen való hitet-
lenséggel, és támadást indító véle szü-
letett kívánsággal vádollyák, vétkes
vélekedéssel, nem tudván a' dolgokat.
Adgyatok engedelmet igaz fájdal munk-
nak és panaszunknak, és egy keveysé
fellyebb emelvén elmélkedéstekeket, kik-
kel

*II. Rákóczi Ferenc kiáltványának (1704) egy lapja
eredeti nagyságban*

Ott volt mindjárt Herceg Eszterházy Pál, a nádor. Maga is írt könyvet a Boldogságos Szűz Máriáról. Még külön rézmetszőt is foglalkoztatott udvarában. Greischer Mátyás volt a neve. Mikor az ő ura megírta könyvét s a nagyszombati nyomda hozzáfogott a nyomtatáshoz, különösen remek munkával járult hozzá a díszítéshez. 127 rézmetszetet készített a különféle csodatevő Mária-

képekről. S bizony sűrűn találjuk a nádor nevét a hódoló ajánlások címlapján.

Még a kalendáriumok közt is jól fogytak a latin nyelvűek. A nagy kvart alakú, rézbemetszett képekkel ékes kalendáriumokat az urak vásárolták. A kicsi, a fametszetű, a primitívebb a köznépnek készült. A sokféle imák, énekeskönyvek, regulák ugyancsak önekik. De már a nagy hitvitázó, szentségmagyarázó könyveket megint a papság és a művelt emberek részére nyomták latinul.

Ezekből telt a nyomda munkássága Nagyszombatban. Bizonyára nem oly zaklatott élet volt, mint egy mai nyomtatóüzemé. Hiszen még mikor egyetemi nyomdává avanszált a műhely, akkor is tízhúsz könyv volt az évi termése. De lassan híre ment, megszerették, könyvei nagyon szépen kezdek fogyni. Még bécsi könyvbizományosa is volt termékei értékesítésére.

A jogásznemzet szolgálatában

Félig tréfa, félig komoly valóság, ha a régi magyar nemzedékeket jogásznemzet néven foglalják össze. Csak aki nemzetünk történetét ismeri, tudja, mily különösen fontos tudomány volt itt a közjog. Képzeljük csak el: ha a nemzet mindig kénytelen lett volna kardot rántani, mikor önállóságát kellett megvédenie! Mi lett volna akkor? Telegdiék érdeme az volt, hogy a nagy hitvitákat a sajtó útjára terelték s ezzel élet letompították. Épílyen nagy szolgálatot tettek a nyomda későbbi irányítói, mikor az 1680-as évektől kezdve a törvénykönyveket jelentetik meg. Az egyetemi nyomda ép azzal tudott állandóságra szert tenni, hogy mindig korszerű könyveket adott ki. Mikor a nemzet igazát kell bizonyítani: a Corpus Jurist teszi az ország elé. Mikor a túlerőre kapott osztrák császári hatalom beolvasztással fenyeget bennünket, misem olyan időszzerű és kapós, mint Werbőczy alapvető államjogi könyve: a Tripartitum. Alig van könyv, melyet ehhez fogható volumenben s ilyen kiállításban tesznek a művelt magyarság elé. 1746-ban jelenik meg először és még a súlya is imponáló. Pergamenkötése, mintaszerű nagy betűi már messze elárulják fontosságát. Díszei pedig a kor pompázó, fellengős irányának megfelelőek. Schmittner, a bécsi rézmetsző tündökölni akart a magyar királyok portréival. Hasonmásait megtalálta egy régi metszetgyűjteményben. Abból má-

solta le őket s ő maga a portré mellé jobbra és balra egy-egy kis medaillont illesztett. Abba bele-rajzolta az illető uralkodó történetének egy-egy mozzanatát. Körülvette pedig az egészet egy meglehetősen díszes, de sablónos kerettel. Mindegy: stílus van ezekben a könyvekben is. A hajporos, barokkvonalú, Mária Terézia korabeli ízlés amint a hidegebb magyar méltósággal elkeveredik.

Ezek a nagyszabású könyvek hatalmasan megduzzasztják a nyomda tekintélyét. Már-már úgy tűnik fel a *privilegiumokkal bíró nagyszombati nyomda, mint hivatalos államnyomda*. A legfontosabb káptalani névtárak, mindenféle vizsgai és rendi szabályzatok, vitatételek (amik az egyetemi vizsgán tárgyalattak), tanrendek és még százféle kisebb-nagyobb nyomdai akcidencia mind ott készül a tizenhetedik század első felében. És soha sem sablónszerűek. Mindegyik más egy kicsit, mint a többi. És mindegyik gondos terméke a főiskolai műhelynek.

A műhely élete

Ideje, hogy bepillantsunk egy kissé abba a szűk kis világba, mely e messze földön népszerű könyveket napfényre hozta. Mikor megszületett, oly kicsiny volt a kétezerforintos nyomda, hogy egy-két szedőnél többet alig foglalkoztatott. Már a tizenhetedik század végén ki kell bővíteni helyiségeit. Az a prefektus, akit a rend a nyomda vezetésére kijelölt, csak mindenféle raktárhelyiségeken át jut a munkatermekbe. Míg az egyetemi épület fedett folyosóján át idesétált, átmegy a betűraktáron, papírraktáron, szárítón s úgy jut a könyvszedőkhöz és nyomókhoz. Bár levéltári adatok hiányoznak erről, de bizonyos, hogy a finomabb reprodukáló-munkákhoz is lehetett műhely adva. Hiszen van olyan tipográfusa a nyomdának (1666—76-ig, Byller Márton), akinek még emblémákat és címereket is kellett vésnie, nyomnia papirosra és selyemszalagra. Voltak azután külön helyiségei a nyomdába érkező vándormunkások elszállásolására. Ezek a könyvnyomtatók javarészt félbemaradt vagy végzett diákok voltak. És ezért nagyobb megbecsülés járt ki nekik, mint a többi mesterségben. Fizetés: persze az is volt. Ha nem is sok. 1653-ban egy félív kiszedéséért 30 kr.-tól 2 forint 30 kr.-ig terjedő összeget fizettek — az első száz ívnél 1 frt-ot, minden további ívért 6

krajcárt. Az inasmunkáért hetenként 1 frt 15 kr. járt. De a főszedő, a faktor 4 forintot kapott hetenként. Ezekhez pedig minden nagy ünnepen még természetbeni ajándékok is járultak. Hogy a szakudást egyre jobban megfizetik, biznyság rá Folger Jánosnak díjazása. Ő volt a nagyszombati korszak utolsó nyomdavezetője s ő 300 forint évi fizetést kapott.

séget meg-probálnom, melyet a Királyi szent fogadás igazsággá változtatott. Felségednek mint nyomorútkat vigasztalásának, Arvának Attyának hagyomány szerelmes Feleségemet, és gyenge Magzatimat, siralmas szemeimmel meghajtván térdeimet, azért a' kegyelmességért könyörgök, hogy Felséged ezeket az én hűségemnek 's ártatlanságomnak zálogjait az Istennek irgalmasságáért és Idvezítőnknek idvefséges Iebhelyeiért vegye-bé kegyelmességének ölében: és engem szegényt, ki a Földnek minden Réfzeiben, mint e világ-nak és a' Szerentsétlenségeknek tengerében habozót, lég-hivebb 's ártatlan szolgáltnak laiftrumából ki-nem törölvén, az én Hazám Törvényei szerint szolgáltatván-ki az igazságot, vigyen régi kegyelmességének Revparatyára, ki számkivettetémben-is, maradok koporsóimig.
&c.

II. Rákóczi Ferenc kiáltványának utolsó oldala, a tizenhetedik század végének egyszerű, nemes ízlésében szedve

A könyvnyomda életéhez szorosan hozzátartozik a *papírmalmok élete* is. Mert a papírok beszerzése akkoriban még nem volt oly egyszerű kérdés, mint manapság. A rossz utak, a kezdetleges termelőviszonyok megnehezítették a beszerzést. Voltak ugyan a tizenhetedik században szép számmal papirosmalmaink, de ezek jórésze a tót vármegyékben volt. Sárosban, Szepesben szinte minden zúgó és erdő tövében csattogott egy-egy. De ezek messze estek Nagyszombattól. Ezért eleinte inkább a gróf Pálffy-féle bazini malomból hozták a papírost. (A vízjelek mindent elárul-

nak.) Később már az lett célszerűbb, hogy egy egész malmot kibéreljenek saját használatukra. Előbb Liptó-Szent-Mihály alkalmas erre. Később pedig Znióvárálja két papírmalmát szereltetik fel újra s onnan szállíttatják a papírt. Nyolcvan-száz bál az évi szükséglet. Óriási szám, ha meggondoljuk, hogy hetven év múlva is csak ötezer bál papíros kellett az ország ötven nyomdájának.

Mit csinált a kompaktor?

Ha már a könyvcsinálás technikai műhelyeinél vagyunk, ne feledkezzünk meg a könyvkötőkről sem. Nagyon érdemes munkát végeznek már a tizenhatodik-tizenhetedik században hazánkban. Mert nemcsak illő köntöst adnak a könyvnek. Hanem ők azok, akik terjesztik is. Vásárról vásárra járva ők árulják a falunak s otthon, műhelyükben a városoknak. A magyar könyvkötés története korántsem olyan gazdag s fényes multú, mint a nyomtatás. De azért itt is vannak remekbe készült munkák, melyek egy-egy nagy kultúrájú város köny-

vészeti hagyományaira jellemzőek. Kolozsvár és Debrecen mellett néhány felsőmagyarországi város könyvkötői jeleskednek hajdanában. S Nagyszombat könyvkötői szempontból is jelentős. A nagy-

Fejlécek a XVIII. század elejéről késői reneszánsz díszíté-
nyekkel

A' KEGYES OLVASÓNAK

Mennyei Szent áldásfokat kívánok.

A Szentek Kiszolgálja kiadásakor tett ígéretemet emlé-
kezetemben fen-tartván, 's annak eleget tenni, noha
fok egyéb foglalatosságim között, és nagy részről há-
zamtól távollétemben-is (a' menyire időt arra vehet-
tem) szívesen munkálkodván; a' mely hátra maradt
részét lelki kő jóra készített munkáimnak még akkor, szinte an-
nyira üszögéből ki nem vehettem. vala, hogy egygyütt amazzal kü-
lön részben világosságra ki-boesáthatnám: Imé azt-is, kegyes
Olvásó! némely ünnepekre, főképpen pedig Szerzetes Rendek
Szentnapjaira, 's egyéb olykor-ollykor adatott alkalmatosságokra,
most immár ki-adom és közönségisé tefizem hasznodra, és szolgál-
latodra. Hogy pedig ezen kötetébe foglalt egy-néhány Magyar
prédikációimat Deák ígérel Fajculufnak (miként az előbbi,
Sertum Sauterum) nevezem; senki azon, mintha valami szokatlan
uiság volna, ne akadozzon: Mert hiszem, más Magyar könyvek-
ben-is Deák nyelven először fel-tetett, 's utánna mindgyárt Ma-
gyar szókra fordított Titulusokat találunk; azon szerént (sőt
még bővebben) Görög szókából álló Titulusokat a' Deák Könyvekben.
Járul ehhez: hogy ugyan-azon tulajdon nyelvünkön-való prediká-
cióink eleibe-is (magán magán mindenik eleibe) szoktuk a' textu-
sokat az Evangéliumból, vagy-is egyéb Szent Írás helyeiből fel-vett
igétet, Deák szókkal leg-elsőször-is fel-tenni, 's azután meg-ma-
gya-
* 2

Illyés István Prédikációi (1710), a betűknek, fejlécnek és kezdő-
betűnek, de különösen a szedéstükör arányainak pompás har-
móniáját mutatják

szombati kötésekéről még hiányzanak az összefog-
láló s részletes adatgyűjtések. Annyi kétségtelen,
hogy a nyomda első századában a könyvkötés ott
még nem virágzott. Nagyonbízott marha- és disz-
nóbörkötetések, vaknyomások (görgetővel készült)
egyszerű példányait látni. Talán a pénzügyi okok
játszottak közre, hogy megelégedtek a kalendáriu-
mok és vallásos könyvek ily egyszerű példányai-
val. Már a könyvek fényűzőbb megjelenése (réz-
metszete s illusztrálása) idején a kötés is gazdag-
szik. Színesebbé válik a bőr (vörös, rózsaszín, kék
stb.) s a díszítményeket arannyal préselik rá. A
könyv fedéllapját egyre több inda, virág, legyező-
alakú díszítmény lepi be. Középpütt egy-egy bájos
oválisban megbúvik Madonna a gyermek Jézussal.
Az a könnyed grácia vonul a könyvfedélre, me-
lyet a jezsuiták nyomdai tevékenységébe is bevo-
nulni látunk, olasz, francia és osztrák modellek
nyomán. Mértéktartó ez a kötés. Mértéket tart
színben, aranyban, a díszítményekben. Nem öm-
leszti végig a könyv fedelét, hanem kiemeli kör-
vonalait. Hangsúlyozza szerkezetét. Így van ez a
tizennyolcadik század elején is még. De a baro-
kos cikornyák hovatovább itt is elszaparodnak.
Túlhalmozottság lép fel. Pazarlóan jelentkeznek
a díszek s megromlik a technikai fogékonyság.
Még az arany helyett is ezüstöt, bronzot, feketedő

CONCLUSIO POLITICA. Obscuri natales factis illustrandi.

56.

Flumina magna vides parvis de fontibus orta. Ovid. Accede nobilissimi fluviorum Danubii. Ovid. l. 1. incunabula, levi pede transvadabis. Tam vastis augmentis ab occidente ad orientem decurrit, ut sexaginta & amplius fluminum tributario accessu velut mare adactus, in mare Euxinum se precipitet. Et haud secundi ab litro fluminis Aheni principia, si indages, ad tenuem ortum vel infantes collidunt. In talem fluviorum Gigantem exerceat, ut volantium navium velis remisque se subternat, non nisi vastissimo mari cedat, ab Oceano absorptus. Adeo ut vera sit eloquentissimi virorum sententia: Omnium rerum principia parva sunt, sed uti pro. Cui. l. 5. pressioribus nra augentur. Maximorum moles minorum exigua semine nascuntur. Nonne gestula sunt incendia sumere vires? Horat. Nonne ista, quantumvis exigua in majus excedant? Horat. l. 1. Quamvis leviamur dum incipit serpsit? & atra corpora minima interdum mergi accipiunt? Horat. l. 1. neca. Merito non clamat, maximorum sibi bellorum tenuissima principia, contemptissima? Sen. ep. 13. ista. Periculum enim ex Alexandri Samis cum Atheniensibus dissidio fuisse ortum perhibent. Pels. 89. puerorum propter Megarenium tabellam. Alianus. Ut malorum, sic bonorum partium initia tenuia sunt, sed progressu augentur. Virgola à stipite recisa par licet matri arbori: umbrae var. hylter. que terris reddat, & caelo nemus. Seneca. Longissimi stemmatis genethliacae arbores tenui radice l. 12 c. 13. exurgunt. Non contemendi sunt natales tennes; qualis quis est, non à quilibet, atrenden. Senec. in dum. Namini hactenus vilis aurum, licet obscuris natalibus è terre visceribus erutum. Et Froide. tantò sunt in pretio magis gemmei partus, quanto rariùs, quod à rudi ac impolita genitrice erantò sunt in pretio. Politice, cum abulorum ignobilitas; de mo adde, te perice; nam ducuntur. Non te deiciat, Politice, cum abulorum ignobilitas; de mo adde, te perice; nam ducuntur. Non te deiciat, Politice, cum abulorum ignobilitas; de mo adde, te perice; nam ducuntur. Non te deiciat, Politice, cum abulorum ignobilitas; de mo adde, te perice; nam ducuntur.

A meteorológiáról szóló bölcséleti munka (1702) egyik lapja mutatja, mennyi összhang van Kadoriza rézmetszete és a szedés tükré között

Borítólap egy 18-ik századi kis nyomtatvány fedelére, kékes-arany színben nyomott figurákkal

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

matériát használnak. És a nagyszombati kötés helyett a felvidéki, erdélyi, pesti kötés lép az első vonalba.

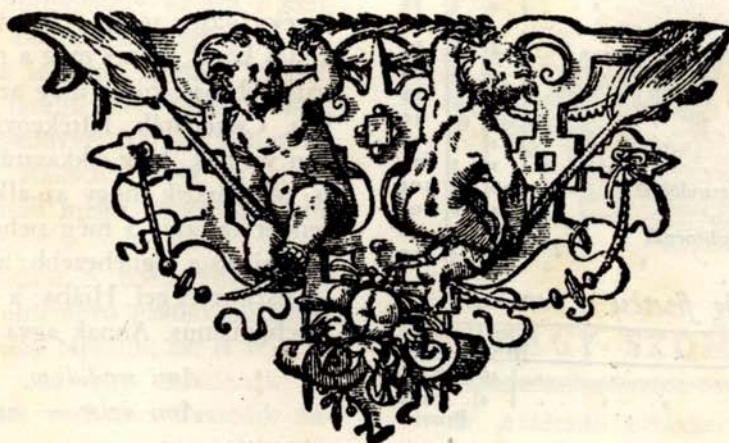
Nagyszombat alkonya

Mikor a jezsuiták nyomdája zenitjén volt, egyszerre megcsapta a válság szele. Mikor a legtöbb tudós állt mellette s a katolikus Magyarország legfényesebb nevei, egyszerre a korszellem őt is megrázkódtatta. Virágzásának teljében érte a nyomdát és az egyetemet a hír, hogy külföldön a jezsuitákat sorra megfosztják iskoláiktól. Nem egyszerre, hanem lassanként terjedt el a katolikus udvarokban az a politika, mely a legtöbb országban a jezsuiták kiutasítására vezetett. A tizen-nyolcadik század közepétől kezdődik a visszaszorítás. Portugália, Franciaország, majd maga a pápaság, utóbb a bécsi udvar is kénytelen a korszellemnek behódolni. A bécsi kormányhatóságok eleinte csak egy-egy aktát, kérvényt hagytak elintézetlenül. De azután már régi kedvezésektől fosztották meg a nyomdát. Utóbb a cenzúrát is bevezetik a nagyszombati könyvekkel szemben. „Hát a tanrendekeket és kéziratokat nem kell betérjeszteni engedélyezésre?” — kérdezte a főhatóságtól a nyomda, keserű gúnyjal. De az eseményeket nem lehetett feltartóztatni. A jezsuita-rendet Magyarországon is megszüntették. Tanárai szétszóródtak, iskolái bezárultak. A mi nyomdánkra pedig a megpróbáltatás nehéz napjai következtek. Az utolsó papi vezető, Tolvay Imre

gróf, mielőtt visszavonulna egy felvidéki birtok magányába, átadja a hivatalt helyettesének, Folger János fizetett világi gondnoknak. Most jönnek a küzdelmes évek, amikor fizetni kell írókat, szerkesztőket, de nincs mögöttük többé a papi város és főiskola hátrvédje. Azért csak nyomtatnak, dolgoznak, még újfajta tudományos munkákat is adnak ki: orvosi irodalmat. De ekkor már elvégeztetett: a nyomda ketté fog szakadni. A kisebbik rész marad Nagyszombatban (hogy húsz év múlva csendben kimúljon). A nyomda nagyobbik, jobbik fele, Budára kerül az egyetemmel. Leltárt kell írni, pontos adatokkal, részleteset a 85-féle magyar és 26-féle idegen betűtípusról, a 636 mászányi betűanyagról, a hat sárgarézbetétes faszajtóról, a 938 darab rézlemezről, azután indulás. Egy szigorú királyi bizottság a helyszínen, melyben ott van Kempelen Farkas kamarai tanácsos is, a híres sakkautomata készítője. Egypár lassan fölfelé haladó tutaj a Vágon, a Dunán s — a nagy kultúrájú mult után ott áll a kérdőjeles jövő.

De: a könyveknek s nyomdáknak megvan az ő sajátos végzetük. A jezsuitákat üldözte már a katolikus nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc is, de a nyomdát nem bántotta. A királyi rendelkezés sem semmisíthette meg. Csak új feladatkört adott neki s új, nemzeti hivatást jelölt ki számára.

Miránk pedig, mint a vándorút dokumentuma, megmaradt a leltárkönyv az összes betűk, díszek, rozetták lenyomatával. Valóságos pompéji lelet a nyomda- és tipográfia-történet magyarországi kutatója számára.

Zárókép 1675-ből, melyet a nyomda gyakran alkalmazott. — Fametszetű reneszánsz ornamentikája rendkívül érdekes

IV. Nemzeti és reformkorszak Budán

Kis-Róma után Kis-Bécs

A Vág és Duna hajóútja után megérkezett a társzekerekre rakott nyomda Budára. Fönt a Várban kapott helyet, közel a helytartóság hivatali épületeihez. Az Egyetemtől nem messze, egy kis földszintes házat jelöltek ki számára, a Corvin-házat. (Corvin Jánosé volt valamikor ez a ház, nagy királyunknak, a Hollósnak természetes fiáé.) Bizony merőben más volt itt az élet. A jezsuiták Nagyszombatja latin nyelvű és mélyen vallásos volt. A nagyszombati nyomda könyvein is a Jézus-

társaság ismert I. H. S. jelbetűt hordozza címerül. Itt, a Mária Terézia fiókudvarában új címet kap: két apród tartja a címerpajzsot, melyen egy korona díszlik. Ez a két apród magyar ruhába van öltöztetve. S a kezdőbetűk is magyarok a címeren: E. Ny. De ezzel aztán vége is van a magyarságnak. Mert bizony odafent már alig van magyarság s alig van latin szó. Hanem a német kötelező — még a nyomda belső igazgatásában is. Könyveit németül vezeti. Magyar költőkkel német szerződést köt! És egyáltalában: minden németes ekkor Budán.

Furcsa szellem, furcsa nyelv. Aufkléristák, pedagógusok, Wan Swietennek, a királynő orvosának neveltjei. A népek, a nemzetiségek egyenlő jogairól ábrándozók. Francia eszmevilágot hordoznak parókás fejükben. De németül beszélnek. S magyarul éreznek. Egy különös, nemzetközi hangulatvilág, egy darab visszfénye a szegény országban a ragyogó császárnő bécsi pompájának. Hogyan tudjon ebbe beleilleszkedni a papoktól vezetett, tudósokkal élő, kegyes és egyszerű nyomda? Szép új címet is kap: Királyi Egyetemi Nyomda. És kap mellé új szabadsalomlevelet is. Újra csak ő adhat ki s terjeszthet idehaza iskoláskönyveket. Nagy szó ez: minden tekintetben monopóliuma van. (Igaz, hogy ezúttal is csak papiroson.) De nagy ára is van: a habsburgi politikai gondolatot kell képviselnie. (Igaz, hogy ezt is csak úgy tessék-lássék módon cselekszi.)

Eleinte bizony nehezen akar a nyomda rendes kerékvágásba térni. Sok a baj a vezetés, a gazdálkodás körül. Nincs meg a régi szigorú rend. S ami nagyobb baj: nincs meg az önzetlenség a vezetésben. Csetepaték, féltékenység, intrikák napirenden vannak. Még sikkasztások és hűtlen kezelések is. Meglátszik, hogy az alkalmazottak közt nehéz rendet tartani. S még nehezebb alkalmas vezetőt találni. És a legnehezebb: az új szellemet szolgálni — őszinteséggel. Hiába: a nyomda nem lélektelen mechanizmus. Annak agya és szíve van.

Ami irodalom — nem üzlet.

Ami üzlet — nem irodalom.

Fájdalmas igazság ez a címbeli, de ezt már százötven évvel ezelőtt is tudták Magyarországon.

Elsőben is azért minthogy a fizetés zabolja a Rendnek s az Engedelmségnek, az egész Hidak Fizetésének Rendi ekképen következik.

A' Generál ST AAB tartásának s fizetésének rendi.

	Sze. mely.	Ló.	Hó pénz.
Fő Generálisnak	150	300	1200
Egy Országos Generál Kapitánynak vagy Marschalnak	75	100	600
Egy Országos Generál. Helytartójának v. Vicé Generál:	35	50	280
Mezei Generálisnak	30	40	240
Brigadérosnak Régiment nélkül	15	20	150
Brigadérosnak Régimenttel együtt	20	30	220
Generál Auditornak	12	18	104
Generális Auditorfő Helytartójának	8	10	60
Generál Adjutánnak	10	12	104
Egy Generális Adjutányának	4	5	50
Tábori Quártély Mesternek	6	12	60
Tábori Stráfa Mesternek	8	10	104
Tábori Czirkálónak	6	8	76
Tábori Fő Káplánnak	10	16	104
Hadi Fő Fizető Mesternek	8	8	80
Districualis Fizető Mesternek	10	16	104
Fő Muflra Mesternek	4	5	50
Muflra Commiffáriusnak	8	8	80
Districualis Muflra Mesternek	13	16	100
Ruházó Commiffáriusnak	8	8	80
Annak Subalternusának vagy segítőjének	6	10	60
Tábori Fő Szekér Mesternek	4	5	70
Districualis Szekér Mesternek	5	10	50
Tábori Polta Mesternek	2	3	25
A' Fizető Cassa Registrátorának	3	2	14
Fizető Cassa két Deákjának	10	16	104
Generál Profufznak hozzá tartozandóival	6	8	100
Hadi Secretáriusnak	3	4	20
Hadi Registrátornak vagy Expeditornak	2	3	17
Cancellistának			

Commiffariatusság fizetése s tartása.

	Sze. mely.	Ló.	Hó pénz.
Generális Commiffáriusnak	40	60	300
Commiffariatus Directorának	6	8	100

Provin.

Az 1707-ből való Rákóczi-regulák harmadik oldala, a rovatos szedésnek nagy gondosságára vall

(Sőt talán az egész világon.) Az Egyetemi Nyomda ezt épúgy felírhatta volna a pénztárkönyveire mottóul, mint ahogy az akkori s mai kiadvállalatok is megtehetnék. Ha csupaszon, ridegen akarók jellemezni a helyzetet, így kellene formulázni: Az Universitas budai nyomdájának van egy tankönyvkiadási szabadalomlevele s egy 1798-ban megjelent iskolakönyv-árjegyzéke (22 oldalas). Ez jelenti a jövedelmet. És az Egyetemi Nyomdának vannak szerződéseai tudósokkal, költőkkel, írókkal és folyóiratokkal. Ez jelenti a ráfizetést. Persze nem szószerint veendő ez, de — majdnem. Csak hogy a nyomda vezetői bölcsen tudták: a kedvezmény mire kötelezi őket. Tehát kötelezi őket: először is arra, hogy a tankönyvek íróit becsületesen megfizessék. (6—7 forint járt egy nyomtatott ívért a szerzőnek.) Másodszor kötelezi őket arra, hogy a szegény tanulókat ingyen könyvekhez juttassák. Harmadszor kötelezi őket arra, hogy komoly tudományos könyveket kiadjanak — még amikor semmi kilátás sincs azok kelendőségére. Ez az utóbbi persze inkább csak azokra a tudományágakra vonatkozott, amiket akkor sem olvastak és ma sem. Mert a lexikális könyveket bizony szívesen vásárolták a tanulmánygók. Az olyan könyvet, mint a Vályi András, „Magyarország leírása” még drága rézmetszőkkel (Czetter, Karacs) is érdemes volt illusztráltatni. Az ilyen szerzőt pedig 12 forinttal is honorálták ívenként.

De szó, ami szó: az ilyesmi mégis csak kivétel. Ugy egészben mégis a tankönyvnyomtatás volt a jó vállalkozás. Azok a kedves, vékony, de okos kis könyvecskék, miknek fejére rá volt írva, hogy például „Az ékes írásnak eleji”. Aztán a végére odabiggyesztették: „A köttetlenség az ára 1 krajcár”. Ez volt az üzlet. Némelyik könyv fele magyar, fele német. De a legtöbb egészen német. Már a gimnáziumokéi latinul írva. Révai Miklós uram sem átalította tanykönyvet írni, de Hannulik János, Horváth János, Rausch Ferenc és kivált Grigely József tanár urak mégis csak kapósabb könyveket írtak.

Mivel azonban nemcsak a tudományssomjas ifjúságot, hanem a tanulmánygó gazdaközönseget sem rossz üzlet szellemileg táplálni, ezt is végezte az Egyetem nyomdája. Ma úgy mondanák: az iskolán kívüli népművelés eszközét. Tessedik Sámuelnek, a nagy magyar nemzetgazdának könyvét épúgy kiadják, mint Witsch Rudolf könyvecské-

jét, melyben „a magyarországi homokos puszták haszonrafordítását” sürgeti. Az ilyen könyveket még németből s idegen nyelvekből is érdemes volt lefordíttatni. És az ilyen könyvek fordításával még — a magyar poéta is pénzt kereshetett.

Amire a legjobb példa szegény Verseghy Ferenc esete. Ő, a szegény multszázadi magyar irodalom az ő apostolaival, költőivel, nyelvújítóival mily fájdalmas elhagyatottnak fest a — nyomda irattárában szemlélve sorsukat. Verseghy ír, fordít, korrigál, átültet tankönyvet és egyebet. De a költői műveit a maga költségén kell kiadatnia. Mikor azután meghal a költő, a nyomdai tartozást — ívekben levő könyvekkel akarja törlesz-

Istenes jóságra , és szereztsés bóldog életre oktatott **NEMES EMBER.**

Irta Anglus nyelven

DORELL JOSEF SOC. JESU.

Fordította Olaszul

FALUDI FERENTZ S. J.

Cum Licentia Superiorum.

NAGY- SZOMBATBAN,

Az Academiai bótúkkal MDCCXLVIII

Két színben nyomott címlap (1748) nagy mértéktartással készült

teni családja. A nyomda szabadkozik. Hogy köszöni szépen — heverő könyve van neki is elég. (És körülbelül ugyanígy járt Katona István meg Virág Benedek 2500 forintos nyomdaszámlájával is. Itt is köszönettel lemondott a nyomda a felajánlott könyvállományról.)

Záródísz (1728)
francia felfogású, rendkívül finom rajzzal

Hanem Verseghy özvegye még sem fordult egészen hiába a nyomda vezetőihez. A könyvhagyatékot visszautasították. Azonban a család szegény volt, az orvosi számla és a temetési költség pedig jókora. Adtak tehát az özvegynak gyorssegélyt. Hiszen annyszor vették igénybe a szegény boldogultnak szolgálatait.

Ez a kis példa mutatja, hogy volt a nyomdának egy ötödik kötelessége is. Amire senki sem kötelezte, mégis vállalta. A szegény, nyomorult magyar költőt, a világ legárvább áróját eltemetteti.

Nyomdai korrektorok mint nemzetiségi politikusok.

Az Egyetemi Nyomda, mint hajdanában minden nyomda nálunk, szolgálta a humanizmust, a valósi eszmét és a nemzeti újjászületést. Szolgált a felvilágosodást és a magyar költői irányok propagandáját. De ugyanakkor szolgálta a Habsburg-ház nemzetiségi politikáját is. Ennek a politikának foglalatját egy jelmondat fejezi ki tömören: „Divide et impera!” „Osszad föl és uralkodj fölötte”. Már tudniillik a monarchia népeit osszad föl és a nemzetiségeken uralkodjál. Ez volt a jelző, melyet a Habsburg-uralkodó kormányzati programul hagyott utódjára. Ez volt az a magvetés,

mely szelet vetett és vihart aratott. Míg végül a közelmúlt világkatasztrófában mindenkit maga alá temetett. Fájdalmas dolog, hogy ennek a politikának egyik kezdeményezője egy esztergomi érsek, de ízig-vérig osztrák, feudális főúr: Kolonics Lipót gróf volt. Ő volt az, aki még a nagyszombati nyomdát felszereltette e rejtett cél tetszetős eszközeivel. Az 1690-es évek végén rutén és cirill betűket kapott a nyomda. Tehát a politika josefiniánus fellángolása előtt már száz évvel: ruténnyelvű s cirillbetűs kátékat, vallásos kis olvasókönyveket nyomtattak Nagyszombatban. Mikor azután a tankönyv-monopólium és a katolikus szertartáskönyvek monopóliuma jó üzletnek is bizonyult, egyre több iskolás-, liturgikus-, imádságos- és naptárkönyv készült ily tipográfiával. De a Mária Terézia idején életbelépett nagy tanügyi reform, a Ratio Educationis, az ő nemzetiségi kerületfelosztásával juttatta csak igazán érvényre a különféle nyelvű iskolák nemzetiségi kultúrpolitikáját. Még a nagyszombati időben történt, hogy a bécsi Novákovich-féle nyomdát felszerelésekkel, betűanyaggal, könyvraktárral együtt megvették.

352 FL. NICEPHOR. BOTANIATES.

C. quo muliebre facile noscas ingenium, sed
81 Patri suo nimium favente, et si miro
artificio contrarium ubivis obtendat, Latini
verò, & Pontifici Romano nimis
quàm infelto; cujus elegantissimæ cæterâ
mulieris, ne nobis illecebræ imponant,
etiam atque etiam cavebimus.

O. A. M. D. G.

Latin könyvoldal (1743) a kacskaringós végződés pompás megoldásával

Annak a pincéjéből egész sereg vallásos és imádságoskönyv kikerült. Ugyhogy most csak tankönyveket kellett hozzá nyomtatni.

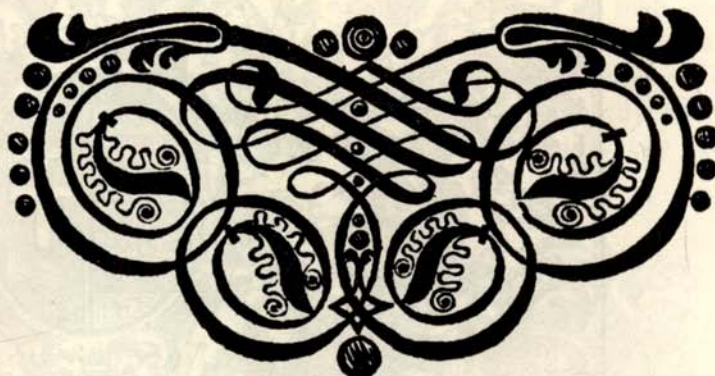
Ezek a nemzetiségek most újra nemzeti önállóságot igyekeztek teremteni maguknak. Szerbek, oláhok, bolgárok az ő régi, bizánci eredetű kultúrájukat a törökök terjeszkedése következtében elvesztették. Körülbelül az újkor kezdete óta rajokban özönlöttek el Magyarországot keleti, déli és délkeleti részeit. Határőrvidékeken, mint telepesekeket, a megritkult magyar lakosság pótlására már a tizenhetedik században is felhasználták őket. Most a felvilágosodás és az abszolút monarchia gondolkodásában újra nemzeti aspirációik keletkeztek. És nyelvi kultúrkapcsolatok kiépítésén fáradoztak. Helyesebben: egy irodalmi célokra alkalmas nyelvet megalkotásán.

Az Egyetemi Nyomda budai műhelyében dolgoztak a XIX. század elején e törekvések legerősebb, legfanatikusabb képviselői. Görög katolikus és görög keleti papok, prépostok és plébánosok, tanférfiak és jogászok, mindmegannyi művelt, nyelve szellemébe elmélyült magántudós. Nappal korrektorok, vagy cenzorok, akik a nyomtatásra kerülő iskoláskönyveket nézik át. Vallási, helyesírási, pedagógiai szempontból. Éjjel pedig úttörő munkákat írnak, nemzetségek nyelvét pallérozzák. Ki ne hallotta volna Petru Major nevét, akinek nevére egy nyomdász-szakkör volt elnevezve még a kilencvenes években is Pesten... Ő volt az, aki Kún Sámuel kartársával egyetemben itt készített elő egy román-magyar-latin-német szótárt. A román nyelv latin eredetét is itt bizonyította íásaiban egy másik „cenzor”, Sinkai György Gábor. A tótoknál, a szerbeknél új hangtani megállapításokat kellett végezni, mert új betűket rendelt részükre a nyomda. A tót cenzor Oravec Ignác tárnoki plébános és a szerb cenzor Petrovics György budai ügyvéd, ezen dolgoztak lázasan. Aránylag a szerbek irodalma volt ezidőben a legfejlettebb. És az egyetemi nyomtatóműhelyben nemcsak a szentendrei, budavidéki rács gyerekek könyveit nyomják ki. Újvidék, Pancsova, az egész Délvidék innen kapja irodalmát. Énekeskönyveket és történelmieket. Régi szerb balladák és eposzok újra nyomott gyűjteményeit. És a Maticát, az ő költői

kiadványaival. Hiszen a cirillbetűs, a szerb és rutén könyvek terjesztését az egész monarchia területén csak az Egyetemi Nyomda végezhetette.

Meg kell adni, hogy az ilyen könyvek, bármily egyszerű tömegmunkák voltak is, mindig vetekedtek ízlés, külső megjelenés dolgában a jó magyar

O. A. M. D. G. B. V. M. & O. O. S. S. H.

Záródísz (1739)

kacsaringós ornamentikájába keleties motívumok vegyülnek

iskoláskönyvekkel. És a nyomda az exportnak nemcsak előnyeit élvezte, adott is érte cserébe.

Még a magyarországi héber könyvek nyomtatását is ők szerezték meg kizárólagossági joggal. Érdekes, régi fametszetű dísszel ellátott példányok még ma is előkerülnek a zsebrétű „úti imádságok”, „husvét Hagadá” közt. De zsidó kalendáriumokat is eladták évente pár ezer darabot. Mindenesetre érdemes volt Lipcséből, Bécsből héberbetűs matricákat hozatni s erre is berendezkedni 12 ezer forint költséggel.

A múlt század huszas éveinek kezdődő liberalizmusa, mely később Kölcsey, Kossuth, Eötvös reformeszméiben teljesedik ki, a nyomda felvilágosító és egyenlősítő tevékenységében pregnánsan kifejezésre jut. Talán ez az írókat, tanárokat, papokat és nemzetiségeket egyaránt felkaroló erkölcsi elv volt a nyomda egészséges gazdasági életének is az alapja.

Ismeretlen nevű magyar nyomdász

Egy nyomda életrajzában sok mindenkinek osztogatják a babért. A könyvek írói, a költők, a lektorok fáklyákkal lépegetnek elől. A műszaki veze-

tők is bőségesen kapják a jelzőket. Még a cenzorok, korrektorok is — íme — történeti jelentőségre tesznek szert. Éppen csak az igazgató személyéről szokás elfeledkezni. Ő rendesen a homályos irodaszoba háttérében marad. A főkönyvek és pénzszekrények árnyékában.

Igy vagyunk a budai Egyetemi Nyomda történetével is. A sok aktagyártó, feliratkészítő, hiva-

a kiadóvállalat élén. Mit ér az a sok privilégiumlevél, ha a haszon semmivé válik? No s hozzá: hatóságok, melyek örökké csak a „jövendelmek fokozását” sürgetik. Helytartótanács, bírók, melyekkel csak „aktaszerűen” lehet érintkezni. Minden újíthoz engedély kell. Minden engedélyhez számfejtés. Minden számfejtéshez beadvány. Papiros és tinta pedig mázsaszámra.

Fejléc (1751) magyar törvénykönyvből, a magyaros és renesszánsz jelleg gyönyörű példája

talnok-észjárású „gondnok” és „igazgató” után végre egy név, mely megérdemli, hogy külön reflektorral világítsák meg. Sággy Ferenc neve ez. Egyszerű, szürke név, de igazi nagy tehetséget jelez. Erőskezű adminisztrátort. Vasakarátú fegyelmezőt. Előrelátó, céltudatos vállalkozót. Egy embert, aki tele van bátor, újító szellemmel. Írók, költők, szellemi munkások barátját. Ilyen volt Sággy Ferenc, aki 1804-ben mint egyetemi ellenőr került a nyomdához. Eleinte csak afféle aprócska jövedelmi ellenőr, pénzügyi tanácsadó. De hamar megmutatkoznak képességei. Fiatal éveiben maga is színműfő volt. Most irodalmi műveltsége széles szemhatárt ad tekintetének. És valami csodás biztonságot.

Ugy kell venni, hogy a napoleoni háborúk utáni szegénység kellős közepén vagyunk. Nincsenek anyagok, nincs pénz, nincs igazi vállalkozókedv. Csak szegénység van. Sirámok mindenfelé. Nemzeti szemrehányások és — kis ideig — csüggedés. S ebben a nyomdában is mindenféle bajok. Sok ráfizetés. Apró tolvajlások. Veszekedő osztályvezetők. Különféle kiskirályok: a nyomda, a betűöntő,

Ilyen viszonyok közt jött a nyomdába Sággy Ferenc. (Nem lehet mondani, hogy az élére, mert akkor még sok éle volt az üzemnek.) Legelőször is a nyomda felszerelését vizsgálta meg.

*„A tipográfia szintén meghanyagta,
Mint árva csak fogya, kopék, nem újula”*

— éneklí a kétszáz év előtti protestáns nyomdák-ról Pápai-Páriz Ferenc. Az egyetem nyomdája most hasonló bajban leledzett. A Novákovics-féle bécsi nyomda beolvasztása (ami 35 ezer forintot emésztett fel) inkább csak az idegen betűk anyagát szaporította.

Ő most hozzálátott a nyomda s a betűöntőde újjáépítéséhez. (Erről később, más helyen lesz még bőven szó.) De szaporítani kellett a munkások létszámát is. Sőt szaporítani kellett a sokféle korrektort, cenzort is. S mikor már ennyien voltak, bővíteni kellett magát az épületet. Végül rendet kellett teremteni az adminisztrációban. Sággy Ferenc ezt is megcsinálta. Azelőtt minden üzembrészek külön vezetője volt. Külön a nyomdának, betűöntőnek, kiadóhivatalnak. Most ő valamennyi

fölé önmagát helyezte. Bizony hatalmas, kiterjedt üzemmé vált az ő kezében az Egyetemi Nyomda. Még külön könyvkereskedő-osztályt is teremtett.

Régi záródísz finom ötvösműekre emlékeztető rajzzal

Ennek nemcsak a termelt könyvek értékesítése volt a feladata. Hanem ennek kellett az Egyetemi Könyvtár szükségleteit is beszereznie. Azonkívül rendbe kellett hozni a papírszállítás kérdését is. A körmöcbányai papírmalom tulajdonosa meghalt. Sággy menten kézbevette az egész malmot. Már nemcsak Magyarországnak, hanem Ausztria görög katolikus és görög keleti gyermekeinek is innen szállították a kiskátékat.

Mindez nem volt könnyű munka. Mert az ország szegény volt. A konkurencia éhes. A felsőbb hatóságok pedig makacsok. Egyre azt hajtogatták: lejjebb kell szállítani a tankönyvek árát. Hiába

Diszes kezdőbetű okiratokhoz

bizonyíttatta Sággy Ferenc, hogy ráfizet a sok idegen tankönyvre. Mert amit keresne, megeshik a cenzor urak. S hiába emlegette Sággy, hogy a sok állami nyomtatvány-megrendelésből sincs haszna. Mert ha van is haszna az üres rovat-nyomtatvá-

nyokon, ott van a sokféle hivatalos névkönyv, amelyeket ingyen kell szállítania az állami hivataloknak. A helytartótanács egyre leír, a nyomdavezető pedig egyre felír. A helytartótanács parancsokat osztogat, mint afféle közösügyes büró. A nyomdavezető pedig elsírja a rossz üzletmenet fölött a bánatát. Mint afféle — könyvkiadó.

De sírások, könnyek s bánatok ellenére — mégis csak szépen gyarapodott a nyomda vagyona. És hogy a tankönyvkiadás akkor sem lehetett a legkeseőbb kenyér Magyarországon, az több mint valószínű. Máskülönben nem kilincseltek volna a magas hivatalszobákban a monopóliumok — kijárói. Hol egy ezredes (Griepel Eduárd) jött az ajánlattal. Hol József nádor protezsált egy bécsi

Cirillbetűs imakönyv dísze

nyomdászt — még kedvezőbb ajánlata miatt. A magas helytartóság persze nem állott kötélnek. Nem adott másnak privilégiumokat. De minden ilyen alkalommal — megint lefaragta a tankönyvek árait.

Mindez csak kisebb baj lett volna. Nagyobb baj volt, hogy jött a demokratikusabb idők, a negyvenes évek előszele. És ez már nem igen kedvezett az „állami támogatás”, a „kizárólagos jogvédelem” és egyéb ilyes szabadalmi elveknek. A nyomda privilégiumát is veszély fenyegette, mint mindenféle nemességelelet.

Hanem ezt az időt Sággy Ferenc már nem érte meg. Gondoskodtak róla ellenségei, irigyei, rágalmozói. Akiket maga teremtett erélyes kezével. Intrika, titkos ármánykodás nem is egyszer, sokszor kikezdte. Felfüggesztették s megint visszahelyezték. A felettesek, a bürokratikus nagyhatalmak legkevésbé tudták értékelní az ő üzleti zsenialitását. Végre is keserűséggel a szívében kérte 33 évi szolgálat után, 1837-ben a nyugdíjazását.

Akkor már a Nemzeti Múzeum és a Tudományos Akadémia minden kiadványán ez állt: „Nyomattott a Királyi Universitas” betűivel.

Bacsányi haragszik, Petőfi korigál

Az iskolauccai nyomdaépület levelesládáiban, ott fenn a Várban, egy egész korszak íróinak élete van szemérmesen bezárva. Íróink, költőink, tudósaink elfelejtett, eltitkolt sorsa a levelekben, kötelezvényekben és szerződésekben mindenütt megszólal. Ha valaha múzeumná változik ez a ház, akkor a magyar reformkorszak és a nemzeti költészet kora egész romantikájával odakerül a falakra. Szellemileg, mondhatni, itt született meg az új Magyarország. A konzervatív érületű, de finom intelligenciájú Sággy Ferenc e kor nagy magyar egyé-

LIV. Duplex Cicero A

O quam multas, & gravissimas funt Apostoli, Martyr Virgines, & reliqui omnes stigia voluerunt sequi.

LV. Duplex Cicero Cu

Nam animas suas in hoc nunc in æternam vitam eas possideri striclam, & abdicatam vitam eremo duxerunt! quam longatationes pertulerunt! quam famico vexati sunt! quam ci-

Késcicerós betűk az 1773. évi leltárkönyvből. Típusuk a római kőbevésett írásokra nyúlik vissza

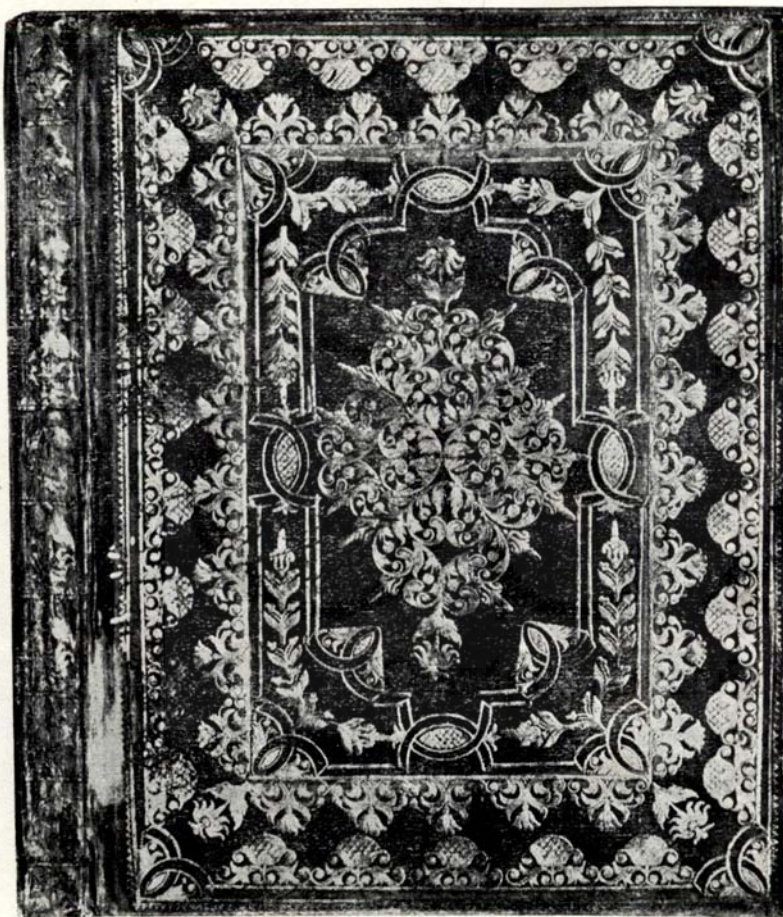
niségeit mind oda tudta vonzani. Százötven év írói, történettudósai, jogászai és költői mind itt hagyták valamely formában a kezük vonását. Hamásként nem, egypár korrektúra-íven.

Aki majd a kor irodalmi viszonyait gazdaság-

Fejléc a XVIII. század elejéről, késői renesszánsz díszítményekkel

történeti alapon fogja megrajzolni, a rengeteg pénztári és kereskedelmi könyvben fog legnagyobbjainkkal találkozni. Akit az egyéniség a maga intím emberi voltában érdekel, leveleiket fogja böngészni. Olvasni fogja a komoly akadémikusok: Katona István, Fejér György latin nyelvű leveleit a hosszú és respektábilis megszólításokkal. Látni fogja a szerződéseket, melyeket az írók, szerkesztők a nyomdával kötöttek. A Kazinczyék körétől kezdve a Kisfaludyakon át Eötvös, Széchenyi és Treforték nemzedékéig minden költőnek, államférfinak van valami kapcsolata az Egyetemi Nyomdával. Ezek a sárguló levelek a jellegzetes szép nagy betűkkel elárulják, mily szabatos, tisztességes és méltóságteljes volt a magyar literátusok nemzedéke. A szerződések beletekintést adnak a kor szűkös viszonyaiba. Az Akadémia úgyszólván minden kiadványát itt jelenteti meg. Az Évkönyv, a Tudománytár, a Magyar-Német zsebszótár szerződései mind megvannak. Egyiken maga Széchenyi írja alá az okmányt, másutt — legtöbbször — dr. Schedel Ferenc titoknok, akiből irodalomtörténetírásunk nagy Toldy Ference lett. Az Akadémiával épúgy ki kell kötni írásban a nyomdabért, mint akárki másnál. Egy ív nyomásáért 21 forint 36 krajcárt fizetnek s még hozzá — „ezüstben”. Mindenesetre sokkal enyhébb feltételek mellett kapta nyomtatványait Munkácsy János, a „Rajzolatok” szerkesztője. Nyolcszáz példányban megjelenő lapjának egy íve szedéséért, nyomásáért mindössze 9 frt 43 krajcárt fizetett, igaz, hogy ebben a papír nem foglaltatott benne. De ha az utókor tudná, hogy hány ily lapszámla maradt kifizetetlenül és irodalmunk hány jelese járt úgy, mint a Sürgöny szerkesztője, akit perelni kellett a tartozásért! Hogy ki volt a felperes? Talán Kra-

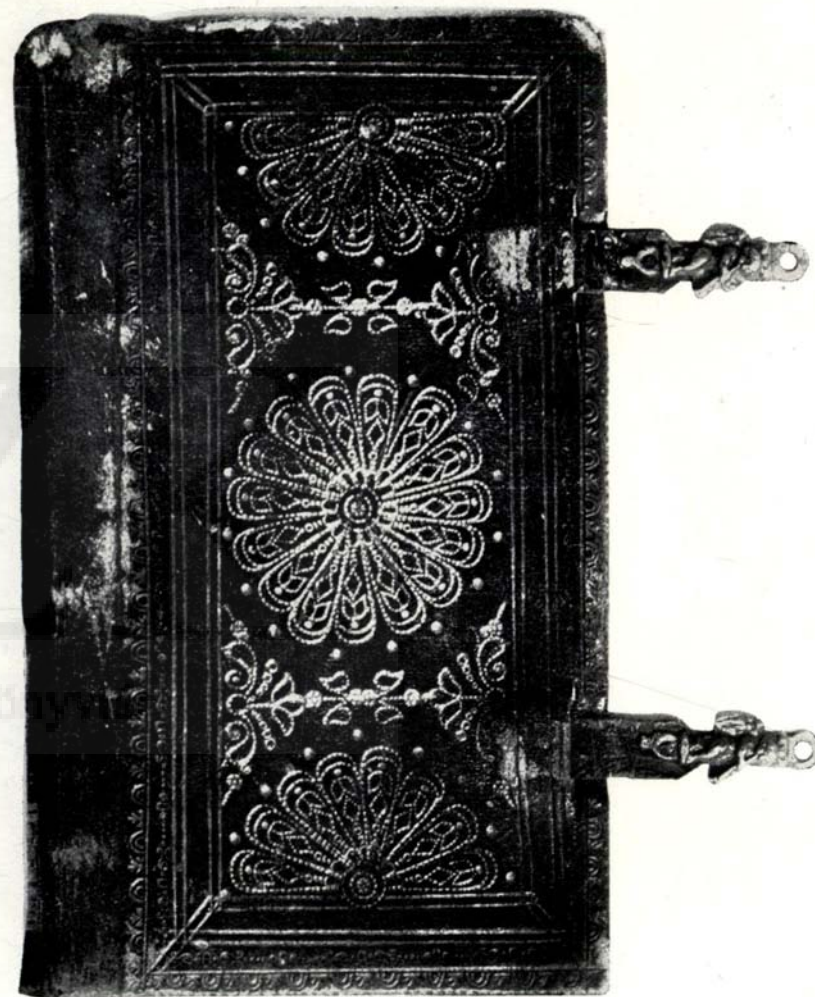
*Nagyszombati kalendárium kötése (1761)
kék, vörös és arany diszeivel kissé túlterbelt*

Nagyszombati börkötés aranyos nyomással (1703)

Nagyszombati kötés (1591-ből) bőrből

Nagyszombati kötés bőrből, kapcsokkal (1698)

1874. évi. (XIV. évi.) 1874.

1874. évi. (XIV. évi.) 1874.

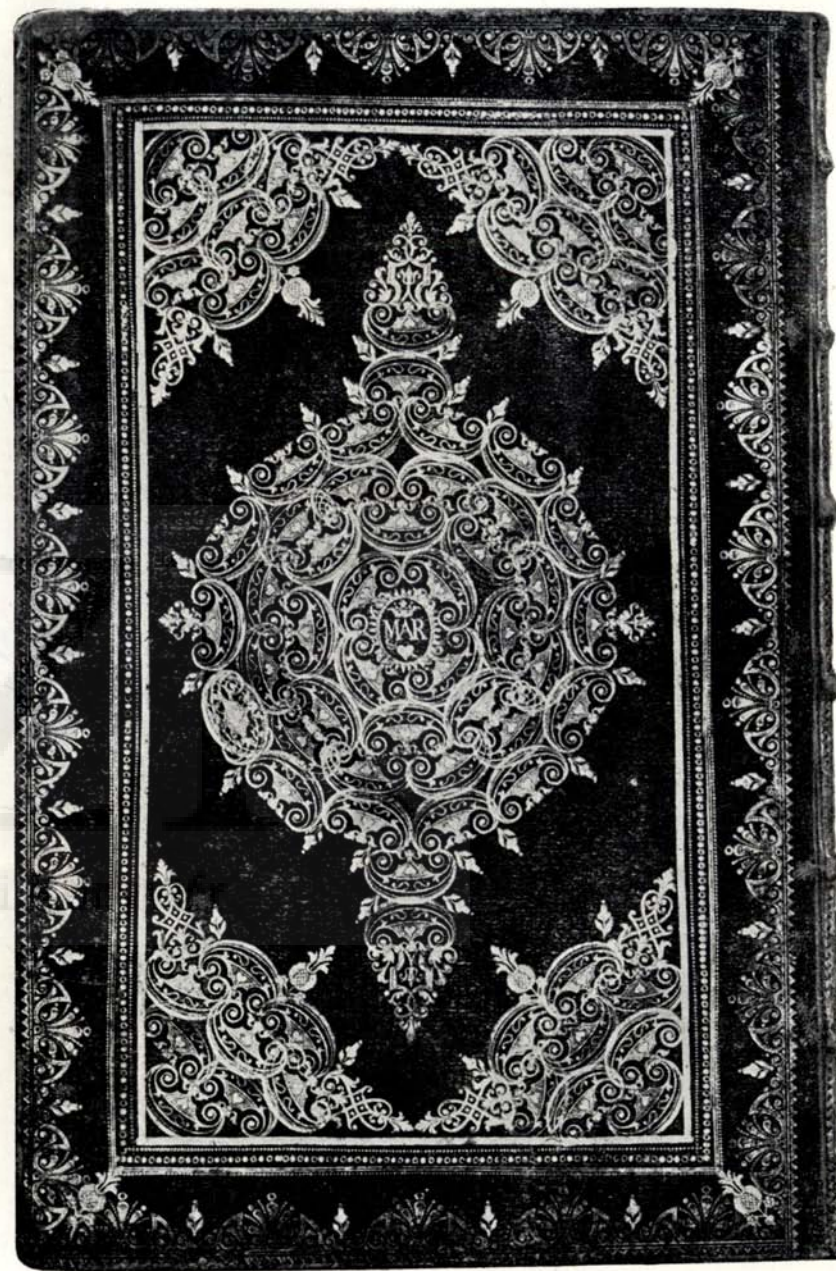
OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

*Vörös bőrkötés aranydisszel (1701)
A tűkőr és a kevet igen ízléses, nem túlterhelt*

*Nagyszombati kötés (1715)
a cikornyás díszek sokasága kissé hanyatló ízlésre vall*

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

mer János, a faktor, mert rendszeren ő írta alá a nyomda nevében a szerződéseket, míg Sággy Ferenc úr nagy óvatosan beírta vele, ha oldalt odaírta a nevét. És egy-egy száraz pecsétet is ragasztott oda a neve mellé.

Fejléc a XVIII. század elejéről, késői renesszánsz díszítésményekkel

Szó, ami szó: a kedves, derűs és mégis szomorú táblabíró-világ ott állt a csendes budai nyomda háttérében. Mindenki szereti Sággy Ferencet s nagyrabecsüli a szép nyomtatványokat. Szerényen, illedelmesen leveleznek vele a nagyok, alázatosan az ismeretlenek. Még aki másfelé nyomtatja ki a könyveit, lapjait, az is tartja vele a barátságot. Mert nem lehessen tudni, nem kerül-e kéziratával egyszer az Egyetemi Nyomdához, meg azért is, mert ily módon a saját nyomdászánál lefelé lehet morzsolni az árakat. (Hivatkozván arra, milyen olcsón nyomnak a Várban!) Talán csak egy ember volt, aki a nyomdára haragudott, Bacsányi János, a költő. Ő haragudott, bár nem nagyon. Ő is csak azért, amiért a költők Gutenberg óta szidják a nyomdákat: a sajtóhibák miatt. Meg is írta Linzből, 1835 január 27-ikén kelt levelében: „Az utolsó correcturát minden árkusra nézve mindenkor *elvárom*. Hosszas tapasztalásomhoz képest utoljára törvényül tettem magamnak, hogy inkább soha semmit sem nyomtatatok. Alig ismerheti valaki jobban, mint én a betűszedők és correctorok egész nemzetségét. Ők *mindent* tudnak és *mindent jobban* tudnak, mint a könyvszerző vagy akárki más, s mégis a legszorgalmasabb korrektúra után is az elébbi hatalmas hibákat még több és még rútabb hibákkal szaporítják.”

Baj ebből sem lett, mert Sággy Ferenc úr hozzászokhatott már, hogy az írók lobbanókedvűek. Azért az írók világa mégis csak dicsérte inkább, hiszen még a felsőbbbségek is azért függesztették fel az állásától, mert „erélytelen a pénzek behajtásában”. Mivé fakultak különben is ezek a levelek, akták, fegyelmi iratok a lassan duzzadó élet-erő fényességében! Lent a folyó túlsó partján las-

san kibontakozott játékszíneivel, kaszinóival, takarékaival, redoutbáljaival és fiatal nagy költőivel a káposztáskertekből lett Pest, fönt a csendes utcák német iparosai és kiskocsmái közt pedig ott állt a nyomda. Vaskapcsos fasajtói nyikorogtak, betűi ólomgőzében egy új világ ígéretei kóvályogtak. És a fiatal segédszerkesztő, a legszebb ígéretek lázas ábrándjaival szép csöndesen járogatott fel a várbeli nyomdába. Enyhe délelőttökön a hajóhídon, télen a befagyott folyóvizén át. Petőfi Sándor segédszerkesztő úr, a Vachott Sándor Divatlapjának nedves ívei fölött böngészte a sajtóhibákat és az öreg nyomda szívére ölelte a fiatal költőt, aki egy kicsit az ő fia is volt.

Betűk és díszek az Egyetemi Nyomda 1773. évi leltárából, a tizenharmadik század francia tipográfiájának jellegével

V. Betűk, könyvek, illusztrációk klasszikusai

Egy emberöltő és három stílus

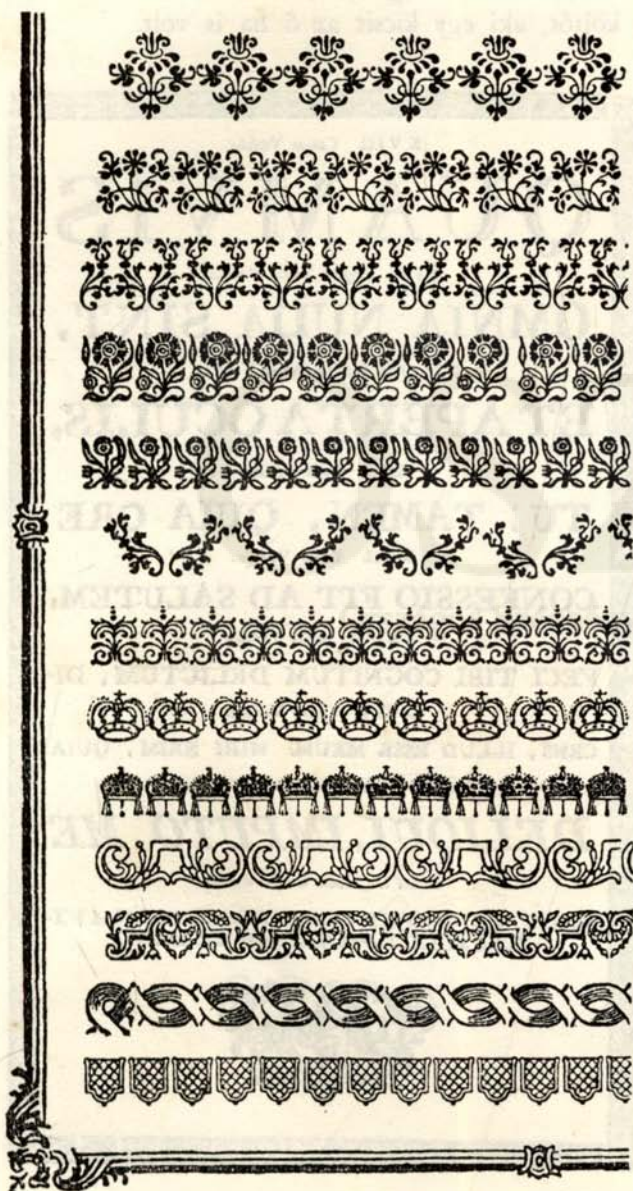
A tizennyolcadik század utolsó negyedétől a tizenkilencediknek közepéig: éppen egy emberöltő. Ez volt az Egyetemi Nyomda életének fénykora. És ez volt a magyar irodalom történetének fénykora is. Nem véletlen, hogy a kettő összeesik. Az irodalom megtalálta az ő külső arcúlatát könyveink művészi tükrében. Nem tiszta magyar jelen-

ség ez, így van az egész világon. A gondolat, a bölcsesség, a költészet megbecsülése okozza. Az sohasem volt az ókor óta oly tisztelt, mint ezidőben. A tizennyolcadik század vége: a racionalizmusé. A filozófiai elméké. A tizenkilencedik eleje a nemzeti érzés renesszánszáé. A költők aranykora. A század dereka felé a történelmi romantika éled fel. Ez a mesélőké. Ennek a három irodalmi világképnek megéreztetésére törekszenek világszerte a a könyvcsinálók.

Nincs annál nagyobb, szebb hivatása a könyvnyomtatónak, mint hogy munkájával a könyv belső tartalmát sugározza kifelé. Harmóniát teremteni szellem és forma közt. Megtalálni egy bizonyos könyvhöz a nekivaló betűket, címet, illusztrátort, kötésmódot, — ez avatja a könyvcsinálót az író társává. Volt idő, mikor nem is két, hanem egy személyben egyesült ez a hivatás: az volt a könyv egységének a mesebeli korszaka. A protestáns idők szónokai s bibliafordítói gyakran maguk szedték, díszítették könyveiket. A tizennyolcadik században is volt egy ilyen költő: Gessler Salamon svájci német költő, aki maga illusztrálta a saját maga által metszett képekkel írásait. A tizenkilencedikben két angol is megcselekedte ezt: William Blake száz év előtt és William Morris alig negyven évvel ezelőtt.

De azóta, mióta az élet elkülönült, a nyomdász feladata a külső köntös megteremtése. Annak az emberöltőnek, melyről most beszélünk, ez volt a legfőbb erőssége. Hogy birtokában volt ennek a képességnek. Ma úgy mondanók: „költséget és fáradságot nem kímélve” kereste a hozzávaló eszközöket. Akkoriban minden nagy könyvnyomtató, betűszedő, sőt betűrajzoló és öntő is legfinomabb expresszióját kereste a szellemnek. Ez az, amit „műgond”-nak szokás elavult szóval nevezni. Ezért a műgondért érdemli meg az akkori könyv minden tisztességes műhelye, hogy annak életnyilvánulásait, karakterszínét gondosan szemügyre vegyük. Ezért van az, hogy minden mai fejlett ízlésű könyvnyomtató tudatosan mélyed el e kor tevékenységének tanulmányozásába.

A könyv külseje a nyomtatás feltalálásától kezdve szépen, de egyoldalúan fejlődött. Azt a

Keretdiszkek az Egyetemi Nyomda 1773. évi leltárából

tisztes archaikus vonást, melyet a fehér lapon jelentkező fekete betűk összessége adott neki, a XV., XVI. és XVII. század folyamán végig megtartotta. A fametszetes képek, díszek s a helyen-

Könyvdísz a 19-ik század elejének jellegzetes régiségimádó hangulatával

ként jelentkező kétszínű címlapok úgyszólván megrogzították a könyv megjelenési formáját. Nagyon nemes e könyvek egyszerűsége. Nagyon stílusosak a faragott dúcra rájuk jutó síkdíszek is. Hiszen ezek épúgy domború felületről jutnak a papírosra, mint a szedett szöveg. Egy síkban élnek tehát a szöveggel. De azért a tisztaság könyvemlékekben mégis van valami típusos hidegség. *Ez a merev fa nem is igen enged mást, mint ily puritán könyvművészetet. Egészen más lett a helyzet, mikor a rézlemezről való nyomtatás megjelent mint könyvillusztráló technika.* Az, amit festőiségnek neveznek, most szabadon kiélhette a maga formáit. Az új anyagba belevésik, illetve maratják a vonásokat: a mélységgel árnyalati értékek, valószínűségek jelentkeznek a fekete tónusegységben. A figurák, a jelvények, a szimbólumok, az emberek, a madarak, kosarak, virágfüzerek plasztikus képet kapnak. Lehet, hogy ez szigorúan véve ellenkezik a síkdíszítést kívánó egységes szedés törvényével. De tényleg ez új életet teremtett a könyvművészetben világszerte. Pezsgésbe hozta a könyvműhelyek munkásait. S végeredményben új könyvbarátokat, új művészeket, sőt új életformákat is teremtett a társadalomban. Franciaország nagy illusztrálói Gravelot, Moreau, Cochin, Eisen jártak elől ebben a rézmetszetes technikában. A ba-

roknak szenvedélyes pártosát s a rokokónak finom kecsességét vitték bele a címlapok játékos, tündéri, vagy érzelmes képeibe. Csakhamar a németek követték őket nyomon. Ott is a gáláns, szerelmes, kalandos irodalom cicomáit igyekeztek visszaadni oly díszítők, mint Chodowiecki. De hovatovább az egész világ könyvművészete az új irány felé fordult s *a mi könyvcsináló nyomdászaink is a francia öntőműhelyek és rézmetszők formavilágába nyúltak bele.*

Mondottuk: az az emberöltő, mely e két termékeny évszázadot, a XVIII-at és XIX-et átöleli gazdag volt a könyv áldozatkész szeretetében. De gazdag volt stílusváltozatokban is.

Mikor ez a könyvkultúra hozzánk jut, a vidámság görög istenei és pásztorjátékai mindenütt elhalálnak. A tizennyolcadik század utolsó negyedében a magyar könyvnyomdai termékek vagy a jezsuitabarok egyszerűbb egyházi formáit, vagy a XVI. Lajos korának világfiás, de kissé akadémikus stílusát mutatják. A mi franciás költőink Voltaire-hez járnak iskolába, a mi franciás rézmetszőink s nyomdászaink tehát pompa helyett eleganciát keresnek a külsőségekben. Mikor a Berzsenyiék, Kazinczyék klasszikus formavilága kerül az irodalom

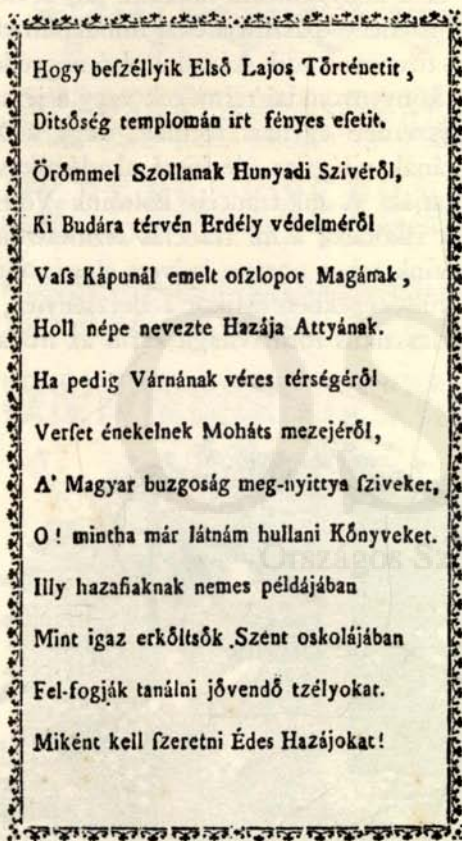
Könyvdísz a 19-ik század elejének felfogásában

élére: a nagyon higgadt copfstílus görög-római épületei s jelképei szegélyezik nyomtatott műveik címlapját. S ahogy a franciáknál, németeknél szárnyait kibontja Hugo Victorék, Kleisték romantikája, a mi nyomdászaink is megtalálják az Aurora, vagy az almanach-líra lágy, érzelmes hangjának

könyvdíszait. A fantázia füstkarikái kerülnek a címbetűk fölé, lent pedig a romok hangulatképei a címlap aljára. A magyar könyvnyomtatás úttörői ugyanazt a hálátlan utat taposták itt, mint az irodalmi heroldok. Az ő apostoli munkájukról túlon- túl kevés szó esett eddigé.

Metszetek és könyomatú képek

A cinkográfia útján előállított klisé a foto- mechanika diadala. A hetvenes-nyolcvanas évek óta ez könyviparunk tömegtápláléka. Szerepe körülbelül az, ami a fotografálásé az életben. Gyors,

A szép tudományoknak áldozott versek (1780) egyik oldala, a betűk, sorok és a keretlénia kecses finomságúak

könnyű és biztos módja a közlésnek. De a foto- grafálást megelőzte az arcképfestés. Ez nem tömeg- ipar, hanem művészet. Így vagyunk a rézmetszet- tel is. Korábbi, primitívebb módja ez a könyv díszítésének, de egyúttal becsesebb is, mert a kéz, az egyéniségadta intuíció szerepe nagyobb ebben.

Ma a régi rézmetszeteknek gyűjtői vannak, akik az ilymódon illusztrált könyvekért is nagy árakat fizetnek. Régen a rézmetszésnek gyakorlása is el- terjedt passzió volt s némileg hasonlatos a mai amatőrfotografáláshoz. A metszetek igazi mes- terei persze egy-egy nagy művészi centrumban él- tek. A század művészi formanyelvét pedig az an- tik múzeumokban vagy a paloták és templomok díszítményeinek tárában sajátították el. Ha mást nem, legalább is mesterembereknek való „Orna- mentstich”-eket, (mintafüzeteket) csináltak. *En- nek motívumkészletét felhasználta az ötvös és az asztalos, a könyvkötő meg a bábsütő.* Másrészt az iparoslegény is, vándorolva, ezeket a cícomákat gyűjtögette és felszabadulása előtt ezeket próbál- gatta maga is rézbemetszeni.

A nagyszombati egyetem nyomdáját is egy ilyen művészi központ rézmetszői látták el eset-ről-esetre címlapokkal. Bécs volt ez a közeleső művészi központ. Egész sereg nevet lehetne elso- rolni az akkori osztrák rézmetszők közül, akik ide dolgoztak. (Kadoriza, Landgraff, Porker Márton.) Persze legtöbbjük egy-egy uralkodó vagy főpap arcvonásait örököltette meg a hadijelvények s egy- házi dicsőség bombasztikus halmazával. Már a híres csataképfestő Rugendas fia, Gottlob Jere- miás, a fény és árnyék elosztásának mesteri keze- lője is. Mikor pedig a nagyszombati kor végeztével Budára került a nyomda, itt — épúgy mint egyéb magyar nyomdáknak — helyi rézmetszők lapjaival kell egybefűznie a könyveket. A régi nyomdafel- szereléssel vagy ezer rézlemez is idekerül. A sokféle rác, szerb, tót imakönyvben ezeket legalább rész- ben fel lehetett használni. Ha lapozunk e köny- vekben, egy-egy igazán kitűnő rajz is felöltlik a többnyire sablónos képek közt. Itt egy úrvacsora- kelyhet látunk, amott egy kezét: ég felé tartott öt ujjával. Mintha egy nagy mintázó vad ereje hasí- totta volna őket az anyagba. Mászor érdekes, csa- varodott testű szentek, lebegő Máriák vetődnek elénk. Ilyenekre az oltárok faragott szobrai inspi- rálták a metszőket. Általában igen sok a primiti- vizmus még a budai rézmetszőkben is. De néhány névhez nemcsak nyomtatókegyelet, hanem nagyon művészies alkotások emléke is fűződik.

A magyar rézmetszetnek egyik európai értékű művelője volt Czetter Sámuel. Ez az orosházi fiú bécsi tanulóiéveiben s külföldi vándorlásaiban a

nagy és precíz technikai tudás mellé a finom ízlést is elsajátítja. Nemcsak Maulpertsch, az osztrák és magyar barokk ismert templomi festője volt rá hatással. Dürer, Lebrun, Rubens mind arra ihleti, hogy képeiket rézbe marassa. Mikor ő 1805-től kezdve Budán dolgozik, a magyar nagy metszetgyűjtők (Eszterházyak, Széchenyiek, Festetichek) az ő lapjaiban is megtalálják a baroknak formavilágát. De főleg a nyomdák és a könyvek kiadói foglalkoztatják őt. Az „Officium Rákoczianum” az ő képecskéivel önt magyar és katolikus szellemet az olvasó tanulmányi életébe. Gyöngéd asszonyai, szentjei díszítik a „Liliomkertecské”-t. De époly szeretettel metszi rézbe népműveinket is a Békessy-féle gyűjtemény számára. Hány ily rézmetszöt lehetne még elsorolni, aki 1800 táján Budán tűnt fel, de neve s rajzai elárulják bécsi származását. Egyik az arcképekben erős, mint Höfel Balázs. Ez a kor nagyjait adja vissza, síma, parókás arcukat, vagy magyaros koponyájuk kemény vonásait (egy Perger- vagy Isabey-féle portré nyomán). Más az exlibrisben és a görög emblémákban jeleskedik, mint a tudós Akadémiánknak dolgozó Binder János. Van, aki a magyaros viseletek s a magyar szentek élete iránt fogékonyabb, ilyen a roppant sokoldalú és precíz Lehnhardt. Ő már az olcsóbb acélmetszeteket is készíti, amit kivált a kézzel színezett nyomatok előállításánál használnak takarékoság okából. Egy kedves nyárspolgári biedermeier-világ köszönt ránk az 1820-as évek e metszeteiről. Itt van az olcsó füzetes vállalat a derűs kispolgár számára. Gyűjtőcíme: „Abendunterhaltungen”. (Estvéli szórakozások.) Egyik: Zum Vergnügen. (Az élvezés számára.) Másik: Im Sommer. (Nyári estéken.) Mind érzelmes címképpel. A harmadik: „Abendunterhaltungen für Gebildete”. (A műveltek estvéli szórakozásai.) Cím-lapon: rokkát perget a fiatalasszony, férjeura pedig csókolgatja. Budai biedermeier-csendélet.

Igy szórakozott a polgár. És így kereste kenyerét a rézmetsző. Vándorolva, alkudozva, tanulva és az erkölcsöket nemesbítve. A jónevűeket becsületesen megfizették. Höfel százhusz forintot kap az Egyetemi Nyomdától egy metszetért. De bizony a kicsinyek heves konkurenciával verekedtek. Nem is csoda: hiszen annyi volt a rézmetsződilettáns, mint ma a festészetben. Már említettük, hogy a régi iskolázás a rajzi készség mellé ily ezer-

mesterkedő ügyességeket is belenevelt az ifjúságba. Könyvkötést, rézmetszést sok kollégiumban tanítottak. *Debrecenben pedig egész kis ifjúsági rézmetszőegyesület is alakult a tizennyolcadik század végén.* Közülük persze később sok hivatásos mesterévé vált az illusztrálásnak. (Erős Gábor, Papp József, Pethes Gábor.) És a legnevesebb közöttük Karacs Ferenc. Akit később a fővárosban igen sok tankönyv megcsinálásánál igénybevesznek a nyomdák. Igazi ezermester volt ő: oklevélíráshoz, térképmetszéshez, betűvéséshez egyformán értő. És mert e nemzetnél minden tehetségnek megvan a párja a másik felekezeten is: ott az esztergomi papnevelő igazgatója, Mayer István kanonok az, aki sorozatosan készíti a rézlemezeket. Az ezer-

EX ALGEBRA.

Dare notionem Algebrae, quantitatis positivae, negativae, monomiae, polynomiae, homogeneae, heterogeneae, signorum, termini, coefficientis, exponentis.

II. Quantitates integras algebraicas iuxta leges demonstrandas addere, subtrahere, probas adducere.

III. Perinde est, uterlibet factorum sit multiplicandus, aut multiplicator, qui aequalibus affectu signis factum, & quodcumque positivum, contrarius negativum.

IV. Quantitates integras algebraicas inter se multiplicare, dividere.

V. Datas fractiones heterogeneas ad eundem communem denominatorem, aut ad minores terminos manente valore reducere.

VI. Datam quantitatem integram transformare in fractionem seu assignato, siue non assignato denominatore, vel fractionem impropriam ad integram, vel quantitatem mixtam ex integra & fracta ad fractionem puram reducere.

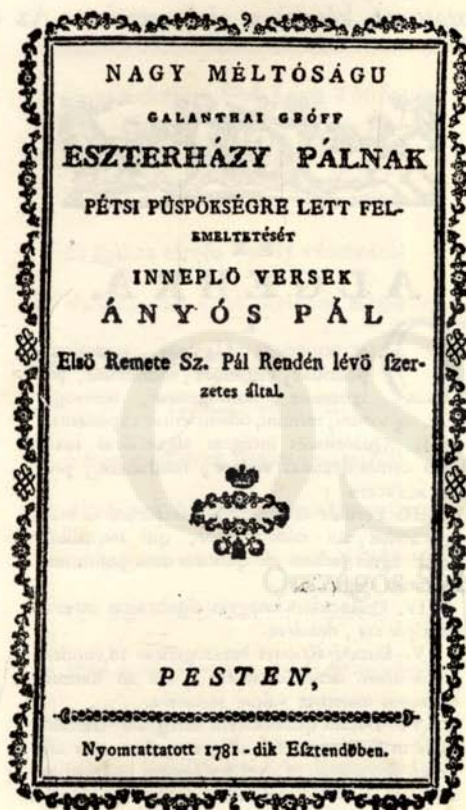
VII. Datas fractiones algebraicas addere, subtrahere, multiplicare, dividere.

* 2 VIII.

Vizsgai feladatkönyv, melyet Benkő Miklós írt a Balassa grófok részére. 1781-ben még a jelentéktelen kis nyomtatványok is a barokk-ízlés szellemében készültek

nyolcszázharminc évében azután megritkul a rézmetszet, elfogy lassan az acélmetszet is. Egy új technika válik népszerűvé: a könyvnyomtatás. A rézmetszet inkább az előbbi század gáláns világának tükrözője. Kecses, hajlékony, finomkodó figurái ott

vannak a zsebrétű almanachokon és a komolykodó enciklopédiákon. Az új század asszonyának, a biedermeier-divathölgynek nem a szférák zenéje kell, hanem az utolsó párizsi divat, papagáj-színeivel. Erre volt jó Senefelder találmánya: a litográfia. Előbb, a Honderű szerkesztője, Petrichevich-Horvát, utána a Rajzolatok és a többi folyóirat szerkesztője is Párizsban rendelt mellékletekkel kedveskedik „honunk szebblelkű asszonyainak”. Divatos dámák után politikusoknak hízeleg az új technika: Barabás Miklós, Perlaszka, Tyroler kőrajzai az ő magyarruhás alakjaikat terjesztik olcsó pénzen hivatalszobák és lakásfalak számára. De

Címlap (1781)
a francia betűtípus és keretléc gondos kiválasztásával

a gyermek-képeskönyvnek is kedves melléklete lesz a színes kép. És ha litográfiák vagy acélmetszeteik nagyrészt külföldi sablonok is, mindig akad bennük egy-egy eredeti Gyuricza vagy Marika is. Szeremley Mihály, Marastoni József a belső címlap mellé egy kis fotografált színes képet nyujtanak át a családi kertecskék gyermekfiguráival.

De hogy a harmadik művészi sokszorosítotechnika se merüljön feledésbe, arról egy Ritter vagy Richter nevű fametsző gondoskodik az Egyetemi Nyomdában. Majd később az olcsó kis mesekönyvek egész sereg névtelen metszője. Míg nem a század vége felé egy kitűnő véső keze alatt válik a színes illusztrálás elsőrangú dísszé, Morelli Gusztáv fadúcai nyomán.

Két könyvnyomtató dinasztia

A magyar irodalom s a magyar könyv fellendülése az írókon felül a kiadók kezében is volt. A tőkehalmozódás kezdetei a napoleoni válságok után Ausztriában is, Magyarországon is kiváltják a nagy nyomdák fokozottabb üzemfejlesztését. A huszas és harmincas évek magyarja már áldoz könyvekre is, tehát üzletnek sem rossz a nyomdai vállalkozás. A szentkönyv, imádságos, zsoltáros, kottás-könyv mindig fogyott, ezt tudjuk. Most, a század elején új sajtótermékek születnek, egyesítve költészetet, irodalmat és hasznos tudnivalókat. Afféle átmeneti forma a régi könyv s a későbbi hírlap közt. Ez átmeneti formák legelseje a kalendárium. Parasztnak, úrnak egyformán kedvence. Ezért adnak el magából a komáromi kalendáriumból 84.000 példányt egy esztendőben. A finomabb osztrák és német családok számára ott van az almanach. Rendesen zsebrétű, finom metszetű könyvecske. (Ilyeneket az Egyetemi Nyomda is csinált, nyilvánvalóan francia mintára, 1807—10 táján.) Édeskés mitológia ömlik bennük végig, még édeskésebb hangulati költészet vizein. Ezeket továbbfejlesztik a folyóiratok. Vers, novella, színház és technikai találmányok potpourrija, ez a negyvenes évek folyóirata. De ugyanakkor, mikor e sovány kis folyóiratok elterjednek, megnyílnak a szemhatárok. A francia gáláns élet, az angol sport- és lakáskultusz, a német könyvkultúra megértőkre és utánpótlásokra talál. És e kis gyarmati ország visszaszorított fővárosa elkezd föllélekzeni.

Harmincnégy magyar és tizenkét erdélyi nyomdát számlál egy 1817. évi statisztika. Mivel foglalkoznak, miből élnek? Kicsiny a felszerelésük, tőkehiányuk arra utalja őket, ami legolcsóbb és legkapósabb: akcidens (kisnyomtatványok) és kalendáriumok készítésére. Másfélszáz szedőnek és kétszáz nyomónak adnak munkát, megélhetést ebben az országban. (Ugyanezen statisztika szerint.)

A sok kis nyomda közt négy nagyobb van. Az Egyetemi Nyomdán kívül az egyik a pozsonyi Wigand-nyomda. A másik két nagyobb nyomda két történelmi névhez kapcsolódik. S mindkét dinasztiában ragyognak elő egymásután apák és fiúk a vezetésben. Az egyik dinasztia afféle osztrák-magyar könyvuralkodó-család. Ez a *Trattnerké*. Bécsben ragyog a rezidenciájuk. Annak homlokára iratta ki a dinasztiatelepítő János Tamás a büszke feliratot: „Trattnerhof” (1773). Ez az első nagy nyomda a monarchiában, mai fogalmak szerint is nagyüzem. Minden része az üzemnek, nyomó-, betűmetsző-, könyvkötő-, adminisztráló-helyiségek mind egyesítve itten. Egy könyvimperátor, aki a monarchia minden nagyobb városában nyomdát, vagy könyvesboltot tart fegyverben. Egy üzleti zseni, akinek minden ötlete aranyat teremt. Van egy szegény rokona, afféle vergődő ember, a Párizsban tanult Trattner Tamás. Volt az Egyetemi Nyomda alkalmazottja is, ott nem soká volt maradás. Ennek a szegény rokonának az újszülött gyermeke bölcsője mellé odateszi az öreg Trattner, a keresztapa a maga ajándékát. Egy egész nyomdát ad neki ajándékba. Így indul el a pesti oldalág, melyből egyszerre csak trebélyes fa lesz. S annak legdicsebb hajtása Trattner II. János Tamás (1879—1824). Költemény meg nem énekelte. Könyv az életét részletesen meg nem írta. Pedig igen sokkal adózott ennek az elhagyott, lenézett magyar kultúrának. Ahány költő, megannyi barátja. Ahány könyv, minden ott van az ő szeretete. Ahány új kiadvány, annyszor frissíti fel a betűkészletét, annyszor levelez, fizeti a külföldi öntőket, a nagy vámkat, csak szép legyen a könyv. Vannak könyvei, melyek az akkori könyvnyomtatás külföldi remekei mellé állíthatók. Vannak kötései (a híres Trattner-féle bőrkötések), kevés empire-díszek színes bőrbe arannyal préselve. Ezek mutatják, mennyire tudja a könyvfedél szerkezeti szépségeit kiemelni és olcsón is hatásossá tenni. De ép olyan jó üzletember is volt. Itt állt az ő pesti műhelyében „exclusiva privilegia”-k nélkül, a maga erejére utalva csupán. És mégis 827 munkát adott ki 11 évi működése alatt.

A másik család, mely művelődésünk történetében könyvekből állított magának emlékoszlopot: a *Landerer-család*. Itt is két ág van: a budai és a pozsonyi ág. Az elsővel hamar készen vagyunk.

Mert ez, bár 108 évig tartotta fenn üzemét Budán (1723-tól fogva), éppen csak tengődött. A ponyvának dolgozott, a körülményekhez képest elég lomposan, piszkosan. Ha egy-egy sarja ki is terjeszkedett jobb könyvekre (Katalin 1771-ben), német tankönyvekre, nem igen boldogulhatott, mert a monopolizált nyomdák elnyomták. Annál szívósabb, erősebb volt a másik ág, a pozsonyi. Egész monográfiát érdemelne ez a nyomdász-család, melyről itt csak vázlatos mondatok szólnak. Utja párhuzamosan halad a nagyszombati nyomdáéval és mint ez, megszűnt katolikus nyomtató-

A Z É K E S Í R Á S N A K E L E J I.

M E G - F E J T É S.

Az ékes-írás a' betűket az elő- húzáfokból, és a szavakat a' betűkből író - tollal rendezfén öszve - állítani.

F E L - O S Z T Á S

I. T Z I K K E L Y.

A Z Í R Á S H O Z - V A L Ó K É S Z Ű L E T R Ő L.

I T T szabott rend szerént szöllumk a' teütnék álláfá, a' kézneek fekvése, és a' tollnak tartáfá felől.

A 3

Tankönyv címlapja (1781), amelyent tízezer-számra csináltak kis iskolás gyerekeknek, elegáns francia (Fournier-féle) betűkkel és díszítményekkel

műhelyek betűkészletéből sarjadt ki. Landerer János Mihály bizony kis ember volt még, mikor az 1700-as évek elején hozzáfogott iparához. De ahogy gyarapodott a mestersége tudásában, úgy nőtt meg a műhely terjedelme. Pozsonyban (Rogertől) Kassán (a jezsuitáktól) veszi meg a fel-

szerelést, Pesten fiókot nyit és öreg korára már Füskuti előnévvel nemesíti a király. Fia Mihály továbbépíti terveit, de unokája, Landerer Lajos már történelmi jelentőséget ad a pesti nyomdának. Ki ne hallotta volna a Landerer-Heckenast nevet, mely a szabadságharc, a Nemzeti dal s a szabadsajtó nagy történelmi tablói fölött ragyog

MEG-MUTATÁS,

HOGY

AZ ASZSZONYI SZEMÉLYEK

NEM EMBEREK.

AZ IRÁSBÓL, és A' JÓZAN OROS KODÁSBÓL

NAP - FÉNYRE HOZATOTT.

Nyomtatott 1783-dik Előrendben.

Címlap (1783) technikai egyszerűséggel felépítve

már a kisiskola történetkönyveiben? A negyvenes évek nagy szellemi s politikai akciói mind oda-fűződnek a nyomdai háttérhez. A Pesti Hirlap, a Kossuth-féle kiáltványok, a márciusi ifjúság költészete — s a háttérben a Columbian-sajtó, az ólombetűket öntő szerszámok és az angol technika szellemén edzett Landerer Lajos. A történelem görögtüzében kigyúló szellemeknek ő adta meg a nyomtatott formát.

Régi mesterszedők

A magyar könyvnyomtató-művészet legtermékenyebb századaiban a francia ízléskultúrát tükrözi vissza. Ha az Egyetemi Nyomda régi könyveit századok szerint csoportosítva, odatennők melléjük a megfelelő kor egy-egy francia könyvpéldá-

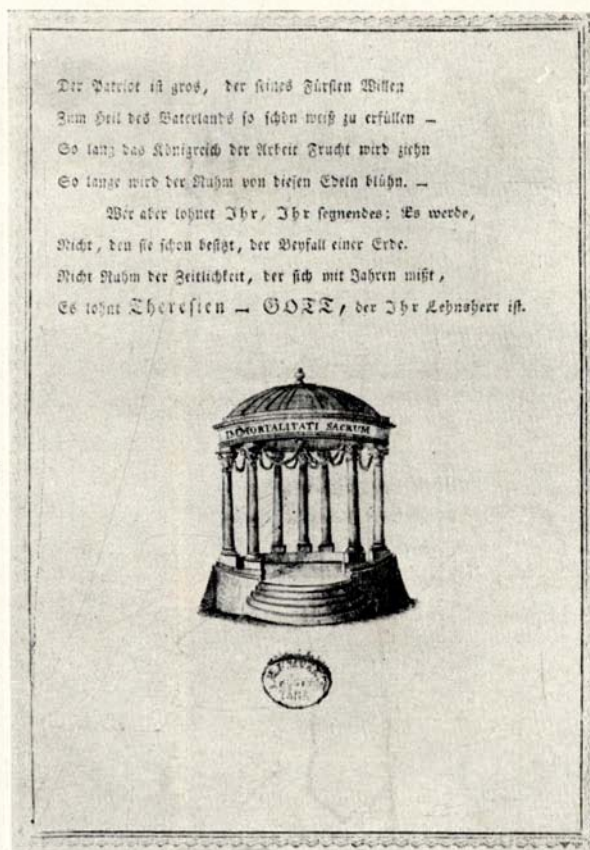
nyát is, akkor látszana leginkább meg, hogy Lyon és Párizs mennyire hatással volt nyomtatóinkra.

A tizenhatodik század fametszerű címlapjain ugyanaz a késői renesszánsz építészeti keret ott és itt. A tizenhetedikben allegóriák és diadaljelek nehézkes ütegei. A pompázatos Lajos-stílus hasonáiból jut egy-egy melódia a könyvekre is. Később azonban a francia rézmetszők finom, karcsú vignettái, üdítő virágai kerülnek a könyvekre. A tizennyolcadik században a magyar könyvek nyomdai díszai a hajlékony és illatos francia díszek higgadtabb másai. Mint egy karcsú Blondel-keret az ő metszetéhez, úgy illeszkedik a címlap keretléniaja a szöveghez. Mint finom násfa a sodrott lánchoz, úgy tapad egy-egy fleuron a szedett oldalhoz. Lantok, angyalok, cserfagallyas líra és fuvola — távol visszhangjai itt a francia pásztortájakoknak. Latin népek képzeteinek virágai ezek. De beléjük fonódik egy-egy magyar dallam is: egy liliumkehely, egy tányérrózsa, egy huszárdolmányról ellesett zsinórfonás.

De a magyar viszonyok higgadtabb, józanabb volta abban is megmutatkozik, hogy a mi könyveink takarékosak a díszekben. Akkor ez a szegénység jele volt. Ma a mesterség diadalának tartjuk a mesterkelt díszek fölött. A magyar könyv a budai és pesti nyomtató műhelyekben — kényszerűségből is — mesteri szedésével, sorainak, lapjainak nyomdai tisztaságával hat. A magyar nyomdász nem a luxuskönyvek gyűjtőinek, hanem a mindennapos fogyasztóknak dolgozik. *Meglepő látni a régi nyomdászok igyekezetét, a kétkrajcáros könyvek példás szedésén, festékezésén és ki-nyomtatásán.* Azok a kis oskoláskönyvek, számolásnak kezdetei, poétai dalfüzetek és egyéb olcsóságok, amellet, hogy egy-egy pompás sablón szerint formálódnak, mindig egy egész sereg technikai ötlettel is kedveskednek a mai nézőknek. A címlaptól a záróvignettáig egységes érzék irányítja a szedést. Az előszó, az ajánlás, a mecénásnak való hódolás négy-öt oldala talán csak a lap alsó kétharmad részét (néha csak egyharmad részét) veszi igénybe, a többi fehéren hagyja. Ez az alázatoság tükörképe. A cenzúrabizottság vagy egyházi főhatóság pársoros jóváhagyása nagy, ünnepélyes betűkkel, széles margóval, pecsétyszerű befejezéssel úgy hat, mint egy diploma. A tankönyvszedés jól kihasználja az oldalakat (drága a papiros), de amellet milyen olvashatók a betűi, mily világító

Címlap egy 1819. évi cirill-betűs évkönyvről, az akkori idők klasszicizáló modorában

Egy német ünnepi óda (1870) utolsó oldala és záródísz, a klasszicizáló tartalom tökéletes nyomdai kifejezésével

Imakönyv 1846-ból, melynek címlapja a biedermeier-korra jellegzetes betűrajzolással és alakcsoportosítással készült

Illusztráció egy tizenkilencedik század első feléből való ifjúsági könyvhöz

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Verseskönyv
(1819)
ajánlása
a késői empire-
izlésnek és az
érzelmes költői
tartalomnak büsé-
ges kifejezője

*Tubám! mikor Amor vezet,
É luborkója feledt szűl,
A bölcs Pallással fogj kezét,
Mohen hozzá ne kappál:
Mort az s a t — Lásd a 48. Lalt.*

Az égő és oktató
SZERELEM

két részben

Sebestyén Gábor

által

BUDAPEST
a Magyarországi Akadémia Könyvtárával.
1819.

Verseskönyv
(1819)
címlapja,
a késői empire-
izlésnek és az ér-
zelmes költői tar-
talomnak büsé-
ges kifejezője

HUNYADY LÁSZLÓ.

El nem tűrhettén az Irigy, hogy benne feléled
Átva, ez ártatlant elveszté gyenge korában.

Jankovics Mikl. Gyűjtés.

Mohr. Höfel Bal.

Történelmi
könyv címlapjá-
nak első oldala
Höfel Balázsréz-
metszetével,
nyomva a tizen-
kilencedik század
elejének jelleg-
zetes drapéria-
diszével

*Que potuit civem populus perducere liber
Adventit, superque nihil nisi regna reliquit.*
Lucan.

Höfel Bal.

Hunyadi János
rézbemetszett
arcképe, egy
1816-ból való
könyvben
Höfel Balázs
metszete

fekete a festéke! Hát a kalendárium-készítő, hogy tudta azt a pár kos, bika, ikrek, rák és egyéb csilagászati jelvényt a rovatok ritmusának színezésére használni! A legegyszerűbb rovatolásban, számadáskönyvben milyen arányérzék van, hogyan alkalmazkodik a lénia vastagsága a betűkhöz, a margókhoz, az oldal-terjedelemhez! Így egy-egy könyv már a felnyitáskor elárulja jellegét. És már a szedés külső képe elárulja a tartalom beosztását: hol van a tárgyalás, melyik a fontos rész, hol vannak a függvények. Emellett talán hangsúlyozni is felesleges, hogy minden díszítés csak a könyv vagy az oldal oly helyein alkalmaztatik, amelyeken szolgálatára szükség van. Ritmus van minden lapon, mely megnyugtató, mint az ének mormolása. De ahol a gondolat fokozottabban csendül ki, a nyomdász erősebb akcentust jelez. Ezt a példás alárendeltséget a mű szelleméhez, ezt a könyvnyomdai szimfóniát író, szedő, tördelő és gépmester közt, ezt tekintjük a régi magyar könyvek legnagyobb nyomdászati erényének. S emellett a metszők és rajzolóknak díszíteni akarása csak mellékes szereplést jelent.

Mikor a nyomdásznak tudományos és költői művek címlapját kell megszerkesztenie, a tizenki-

Könyvdísz empire ízlésben az 1824. évi mintakönyvből

lencedik század elején, legtöbbször a kész kelléktárhoz nyúl. Ez a kor szegényebb és szerényebb anyagi viszonyokban. Ez egyenesen tárgyiasságra, anyagszerűsége szoktatja a könyvkészítőt. A klasz-

szikus szellemből pedig mértéktartás következik. Talán ez a két évtized a legszerencsésebb és legpuritánabb könyvkorszak. Emblémákat, kész dúcokat csak ritkán alkalmaz, de igen finom érzékkel választja ki a szükséges görög tempiettót, vagy babérággal szegélyezett fáklyát. Mikor aztán a harmincas évekkel megindulnak a folyóiratok, itt is beáll egy helyes tipizálás. Csaknem mindnek a fejét úgynevezett „kézvonásos” kacsaringók övezik. Mint a csendes pipafüst gomolyognak ezek a nagy betűk körül. Az iniciálisok pedig szintén adnak valamit a vitézkötéses hangulatból. A kezdőbetűk, mint finom fonású bojtok jelentkeznek. A francia romantika nyomdatermékeit ugyanilyen tipográfiával szállították a kiadók. S az érzelmes almanachok címlapjai is ugyanebben a fantázia-betűvetésben illatoztak. Egy egészséges sablón alakult így ki szabadságharc előtti folyóirataink s évkönyveink fején. És a sablontól a nyomdászatban nem szabad félni, ha a modelje jó.

Mintakönyvek ódon lapjai

Az Egyetemi Nyomda archivumának legnagyobb kincse mintakönyveiben van. Mint egy feszültségmérőről a gőznyomást, úgy lehet leolvasni róla a nyomda három életszakaszának teljesítőképességét. Ezek a mintakönyvek többet mondanak régi hazai könyvnyomtató-művészetünkről, mint a levéltári adatok egész tömegei.

Három ilyen mintakönyvről beszélhetünk. Három évszám jelzi e három könyv keletkezését.

Az első tulajdonképpen nem is mintakönyv. Igazában ez *leltár*. 1773-ból való. Akkor készült, mikor a jezsuita-rend feloszlata után a nagyszombati egyetem nyomdája Budára költözött. Az átvételi bizottság minden ingó vagyontárgyat leltárba vett. Az inventárium vaskos könyv, pontos felvétel a könyvekről, bútorokról, szerszámokról. Még a házi vegykonyha festékei, labdaccai is fel vannak benne sorolva. Gondos, pontos, aprólékos könyv. Még a tollvonásai is elárulják a nyugodt körülményességet, mellyel minden adatot megfontoltak. Ennek a kézzel írt könyvnek az utolsó lapjain vannak lenyomatva az összes használt betűk s díszek típusai. A betűnek megfelelő szemközti oldalon leírva, hogy milyen betű s hány font meg lat van belőle. Itt vannak a *nagy antikvák*, melyek tiszták és nyugodtak, mint a római sírkövek feliratai. Itt

a *kurzívok* finom ritmusukkal, *Missale iniciálék*, melyek erősen árnyékolt reliefet kapnak. És *missale antikva*: széles, kerek, mély feketén izzó betűk. Kecsségre törekszenek a *verzálisok*, amelyek mögött néha kis városkép húzódik meg középkori betűminiaturákra emlékeztetve. Máskor virágos gallyak futják körül e betűk szárait, a késő reneszánsz pompáját lehelve. Azután szép rendben a díszek következnek. Záródíszek („figura finalis”), méltóságos jelzői a tizenhetedik századi s tizennyolcadik eleji katolikus hangulatvilágnak. A trombitáló angyalaik, prófétáik a galambbal, szentjeik a madarakkal, egy gyermekies tisztaságú felfogás tolmácsai. Ezekben a „Roeslein und Zierathen” című díszítményekben valóban még nem az életvidámság rokokohangulatai fejeződnek ki. A rézbemetszett kóták zászlóformájú fejeikkel is inkább az egyházi kórusok ünnepi szárnyalását juttatják eszünkbe. És csak egy-egy lanttal, virággal és álarcval szökik elénk a világias életöröm.

Egy latin gyászkiáltvány (1798) utolsó lapja, tökéletesen francia (XVI. Lajos) ízlésben megoldva

Betűkönyvek ceruzajegyzetekkel

Igazi tipográfus-örömök szóródnak kezeink elé, ha a másik két mintakönyvet nyitjuk fel. E két mintakönyv közül az egyik kisebb. Mindössze pár lapos füzet, 1814-ből való s csak német nyelvű példánya ismeretes. Alkalmassint ez is arra szolgált, mint az egyéb betűmintakönyvek (Schriftproben), hogy az Egyetemi Nyomda betűöntőüzemének katalógusa legyen. S vidéki nyomdák ebből rendeléseket tehessenek.

Ezt a feladatot teljesebben végzi a három közt legértékesebb mintakönyv. Az 1824. évi nagy betű- és díszítményjegyzék. Ez a legvirágzóbb (Sághyféle) korszak eredménytára. Előszavában elsorolja a külföldi városokat is, melyekből a betűszaporulatot fedezték. London, Párizs, Leipzig és Frankfurt városokról történik említés. Megemlíti a porosz akadémiai fametsző, Gubitz nevét is, akitől a fametszetű anyag egy része származik. Belföldiek közül csak egy nevet említ, Helderich Frigyes, aki szintén fába metszett. Ezek azonban a díszek készítésében tevékenykedtek. De a nyomda megmaradt példánya, amelyet házi használatban őriztek meg, többet is mond egykorú ceruzabeírásaival. A beírások elárulják, hogy melyik betűtípus kitől való. A külföldiek mellett a szállítóhely, a belföldieknél a név jelzi az eredetet. Legtöbbször ez a név szerepel: Gotzig. Mingyárt utána következik számra nézve: Falka. De szerepelnek ezek a nevek is: Watts (kiről később még szó lesz), Szakáts stb.

A betűk egy része már a régi mintakönyvekből ismeretes. A többi: ugyanazon karakterben bővíti ki a készletet, mint az eredeti volt. A legszebb latin betűk mellett ott van a jegyzet: Párizs. Kevésbé szépek a Leipzigról hozatott latin betűk. Falka betűi a megtévesztésig hűek a francia betűkhöz. De Szakátséi is ezeket követik. Gyönyörű familiák ezek, a nonparelltól és a koloneltől a ciceróig gondosan összegyűjtve. De ugyanily betűtípusok és ugyanezek az iniciálisok voltak meg akkor a másik kiváló hazai nyomdánkban: Trattner betűkészletében is. A forrása valamennyinek a francia betűöntődének anyaga. Kner Imre Fournier-t, a nagy francia betűmetszőt tartja ősüknek. A feltevés helyes, de a betűkészlet arra vall, hogy azonkívül más francia betűmetszők is hatással voltak e budai és pesti tipográfiai karakterekre. A nagy

műveltségű francia metsző és író Fournier le Jeune, aki egy mindenfelé elterjedt nyomdászati kézikönyvet szerkesztett, csak 1760 táján vált ismertté odahaza. Elegáns, bizonyos árnyalatokban holland szabású betűi hosszúkásabbak, mint a nála félszázaddal korábbi Grandjean betűi, aki a latin

Könyvdísz a 19-ik század elejének jellegzetes régiségimádó hangulatával

hagyományokhoz közelebb áll s kerekesebb, lágyabb betűket vetett. Igaz, hogy a mi nyomdászainknak hurkolt iniciáléja viszont Fournier mintakönyveivel terjedt el a franciáknál és idegenben.

A betűmintakönyv frakturái ép annyi kellemetességgel szolgálnak, mint az antikvák. A cirill betűknél az a megjegyzés olvasható, hogy Gotzig és Lenner metszték. A héber típusok mellett levő Rabbinische Schriften (pontozatlanok) egy része Watts-tól származik. Érdekesekek a frankfurti eredetű Canon-betűk s ezek közt azok a fantázia-írások, melyeket „musirte Canon”-betűknek nevez a felirat. Régi Honderú s egyéb folyóirataink fejbetűi is jelentkeznek, mint „lapidar”-betűk. És végül itt vannak a plakátbetűk hatását keltő „englische antiqua current”-betűk is.

A díszítményekről (Verzierungen) és a rózsákról (Röseln) már volt szó. (De köteteket lehetne még írni róluk!). Az egyes könyvek Buchschmuckjai itt újra és újra felvonulnak szemünk előtt. De megtetézve sokszorosan olyan díszekkel, melyeket seholsem láttunk.

Egy különös világ ez: a mitológiáért, Panért, erdőkaljáért rajongó haldokló rokokó világa.

Majd azután a klasszikus urnák, sírdombok, ravatalok és görög templomromok közt érzelmekedő empire és biedermeier világa. Aligha van magyar könyv, mely e stílusok ornamentumairól többet tudna beszélni, mint ez az üzleti árjegyzék. A görögös karperec-mintáktól a trombitáló angyalok oltárfaragásáig, a francia császári bronzveret-mintáktól a finom cameák és gemmák vésett kö-

vég, mindenféle anyag és technika hatással volt a betűmetszőkre. Egy nemzetközi embléma-tan baglyai, hárfái, földgömbjei és virágkosarai szólnak hozzánk. De a legkedvesebb a nyelvük mégis akkor, mikor a hazai hangok szólalnak meg egy-egy ovális, vagy hatszögű keretben. Egy kis szüreti vigasság, egy lugas a vidéki kúriában, egy kakas, amint magot keres és egy tót atyafi, aki csöndesen pipálva üldögél a padon s a kis pólyás babáját dajkálja ölében. Kétszáz év minden művészi iránya végigcikázik ezen a mintakönyvön.

Két zseniális betűmetsző

A magyar tipográfia története még homályban úszó, mithoszi világ. A magyar könyvnyomtatás emlékei itt vannak, de hősi munkásairól alig tudunk bizonyosat. Egy-egy nagy név fellángol; egy-egy sorsüldözött élet megvillan. De alig ismerjük a betűink fejlődéstörténetét, karaktervonásaik származását. Ködben tapogatódzunk.

Betrachtet einen Baum, wollt Ihr den Pflanzler ehren,
So müßt Ihr, wie Er war, Ihn ganz beschreiben hören.
Er ist ein Bieder-Mann, als Mensch und auch nicht minder,
Als Gatt', als Bürger, als Vater Seiner Kinder.
Mit einem Wort, es ist ein ächter Ungar' Mann;
Diefz ist das größte Lob, das man Ihm geben kann.
Er ehrte das Verdienst, und ward darum geehrt;
Sein Beyspiel zeigte das, was er uns oft gelehrt.
Die Tugend liebt Er so, wie Er das Lafter floh;
Und war so durch sich selbst des Erdenlebens froh.
Er dachte, wie Er sprach, und sprach nur wie Er dachte
Er lachte fröhlich mit, wenn froh Sein Mitmenschen lachte;
Er

Horváth Zsigmond főispáni avatására 1802-ben készült alkalmi költemény, betűinek és fejlődésének XVI. Lajos-stílusú franciás ábrázatával

Itt van mingyárt a magyar írott betű nagy mes-
tereinek, a XVI. századi *Bocskay Györgynek* kal-
ligráfiája. Honnan vette zsinórfonatú betűit a bécsi
udvar címeres okleveleinek, nemesi armálisainak
szépírás-mestere? Czakó Elemér szerint Hoefnagel-
től való betűmintakönyveinek széldíszzei. Betűi az
olasz hatást mutatják, de sok az eredeti is bennük.

1807

neuen Jahre

1807

Köln.

Alt könig: ung. Universitäts-Schriften.

Zsebkönyv és naptár (1807) a francia és német almanachok
jellegzetes, kacskaringós betűivel és görögös jelképével

De két századig szinte eltűnnek ezek a betűk. És
egyszerre csak újra felöltönek a francia betűöntő-
dékben a tizenhetedik század közepén.

Itt van a másik rejtély: *Misztótfalusi Kiss Mik-
lós*. A tizenhetedik század nagy protestáns betű-
metszője. Raboskodó, nyomorgó, gutaütött vértá-
nuja a maga kemény hitének. Világhíres, külföldre
csalogatott szegény magyar könyvnyomtató. Tu-
dós. Magyar helyesíráson töprengő elme. Agitá-
tor. S ugyanakkor héber, örmény és ázsiai népek
betűinek metszője. „Ugy jár vala tudós keze az

acélban, Mint másnak a könnyen engedő viasz-
ban” — írja róla a régi ének. De betűvetését alig
ismerjük, betűire pedig csak holland tanulóéveiből
következtethetünk. A magyar Elzevirnek nevezték,
de korunk számára alig maradt fenn munkásságá-
ból valami.

És itt van harmadikul *Bikfalvi-Falka Sámuel*.
Alig két-három éve emelte ki az ismeretlenségből
az Egyetemi Nyomda történetének kutatása köz-
ben Czakó Elemér. Most heves vita folyik az ő te-
vékenysége körül is és ez a vita egyetmást máris
tisztázott. A székelyek eszessége, ügyessége, vállal-
kozó készsége volt meg az 1766-ban született foga-
rasi fiúban. És a székelyek szívóssága is, ahogyan
tanult és ezermesterré lett. Gépet szerkeszteni, fa-
sajtókat vasaltatni ki tud jobban, mint ő? Mikor
a nagyszerű Sággy Ferenc, a budai nyomdába szer-
ződteti Bécsből, akkor folyik itt legerősebben a
nyomda újjászervezése. Akkor cserélik ki a régi
gépeket újakra. Budai lakatosok szállítják az új
vasalkatrészeket. Akkor állítanak be új szedőszek-
rényeket és polcokat is a várbeli nyomdába. Falka
mindezekhez ért. De egyébhez is. Ő, akit csak arra
szerződtettek, hogy betűket metsszen, öntsön, ina-
sokat s legényeket oktasson, meg hogy itt-ott köny-
vek címlapját tervezze meg, tele van újító ötletek-
kel. Itt van a *stereotipizáló* eljárás, a nagy angol
találmány (William Gedé), melyet 1804-ben
már világszerte használni kezdtek arra, hogy kö-
zönséges szedésről matricákat készítsenek s azt
azután betűfémbe öntsék. Falka maga szeretete
volna ezt itt meghonosítani. De a nyomdavezető-
ség erre a munkára Watts Jánost hozatta ide és
megbántotta amannak hiúságát. Ettől kezdve
Falka csak betűt metsz és címlapokat tervez és dí-
szeket önt ki az Egyetemi Nyomda öntőműhelyé-
ben. Ettől kezdve csak tesz-vesz, kedvetlenül és
csüggedten. A panaszok az ő lassúsága miatt egyre
sokasodnak ellene. A legények és inas-tanulók is
megszöknek mellőle hanyag volta miatt. Egy nagy
harc indul meg a nyomda két nagy embere —
Sággy és Falka — közt. A magyar átok, mely vé-
gül Sággyt fegyelmibe, Falkát szökésre készíti.
Pedig mit művelhetek volna, ha összefognak!

Falkának betűmetsző- és rajzoló-tevékenységét
csak a szignált címlapok jelzik és ceruzabejegyzé-
sek a mintakönyv bizonyos típusai mellett. Ha e
feltevések igazak is: az ő betűi nem túlságosan tér-
nek el a Grandjean és Fournier-féle betűktől. Mint-

hogy nem is volt szabad eltérniök. Éppen az alkalmazkodás, a finom ízlés az erőssége a betűmetsző Falkának. Mindenféle betűket mesterien metszett. A latin, cirill, héber (pontozatlan) mellett is megtaláljuk a bejegyzést: Falka. Sőt egy jegyzet azt is elárulja, hogy egy bizonyos cicerót még Bécsben mintázott a budai nyomda részére. Az ő nagy betűkultúrája hosszú bécsi tartózkodása alatt a divatos francia és a régibb holland betűmetszők mintakönyvein táplálkozott. Az Egyetemi Nyomda levéltára ott őrzi fiókjában a kolozsvári Pethe Ferenc levelét, melyben ez még „boldogult” barátja, Bikfalvi számára kölcsön adott „Letter proef” című holland mintakönyvet visszakéri. Még Bécsben laktak mind a ketten, mikor odaadta neki. S nagyon becses lehetett, hiszen — mint mondja — az osztrák birodalomban egyedül való. Azután vannak itt még mintalapok is, szedőszekrény-tervek, rajzok s egyebek, mik az ő kezé-nyomatát mutatják. Finom, szinte precíz ízlés. A nyugodt biztonság minden vonása rajtuk van. És kis fejlécei is magyaros ízükkal, melyeket a kalendáriumok számára rajzolt, a miniatűrök aprólékos technikájával készülhettek. Igazi biedermeier-lélek volt ő, akinek csapongó, nyugtalan vándor-élete aligha volt természetes adottság. Inkább a kor lelke hánytorog sorsában. A szegénység, a hontalanság, civódás és vándorlás a gazdasági válságok nehéz évtizedeiben.

A macskaszőr-ecset művésze

Nem volna teljes ennek a tehetséges nyomtatókorszaknak a képe, ha végül oda nem vetnők seb-
tében egy tizenhatéves csodagyerek vázlatos portréját. Neve: Szakáts József. Születési helye: Nagy-
kend. Székelyország. Kinek a fia volt, mi fán ter-
mett, nem tudjuk. Csak egy levele van meg a
nyomda levéltárában. Ez a levél csak a tehetségé-
ről szól a csodagyereknek, nem az életéről. Ebből
csak annyit árul el, hogy nagyon-nagyon szegény
az a székely fiú, aki a levélben nyomdai alkalmaz-
tatást kér. Olyan szegény, hogy mikor festeni
akarja a saját miniatűr kis portréját (mellékelve a
levélben), nincs is ecsetje. Mitévő legyen tehát?
A macskája szőrért huzgálja ki, abból csinál magá-
nak ecsetet. „Pedig soha rajziskolát nem végez-
tem”, írja az inasnak ajánlkozó székely fiú. De be-
mutatja, hogyan tud betűket rajzolni. S pár sor

antikva meg kurzív betűt vet papírra. Olyan szé-
pek ezek a betűk, hogy menten felveszik a nyom-
dába s felhozzák Pestre. Olyan szépek ezek a be-
tűk, hogy most készülnek éppen teljessé tenni és
kiöntetni őket — százhusz évvel később.

Szakáts József pedig odakerült Falka Sámuel
mellé a betűöntőbe. (1806-ban.) Egy év mulva

20		
SEPTEMBER.		OCTOBER	
1 D.	Egldius	1 D.	Remigius
2 M.	Stephan	2 F.	Leodegard
3 D.	Mansuet	3 S.	Candidus
4 F.	Rosal J.		
5 S.	Laur. J.	4 S.	D. 20 R k f.
		5 M.	Placidus
6 S.	D. 16 Zach.	6 D.	Bruno
7 M.	Regina.	7 M.	Justin. J.
8 D.	Mar. Geb.	8 D.	Brigitta
9 M.	Corbin.	9 F.	Dionysius
10 D.	Nicol. Tol.	10 S.	Franz. Bor.
11 F.	Protus		
12 S.	Tobias	11 S.	D. 21 Burk h.
		12 M.	Maximil.
13 S.	D. 17 N. M f.	13 D.	Coloman.
14 M.	† Erhö.	14 M.	Calistus
15 D.	Nicomed.	15 D.	Theresia
16 M.	Ludmill. Q †	16 F.	Gallus
17 D.	Lambert.	17 S.	Hedwig
18 F.	Thom. †		
19 S.	Januar. †	18 S.	D. 22 Luk.
		19 M.	Ferdinand.
20 S.	D. 18 Eust.	20 D.	Felician.
21 M.	Matthi. Ap.	21 M.	Ursula J.
22 D.	Maurit.	22 D.	Cordula
23 M.	Thekla	23 F.	Joh. Cap.
24 D.	Gerhard	24 S.	Raphael
25 F.	Cleophas		
26 S.	Justin.	25 S.	D. 23 Crisp.
		26 M.	Evarist.
27 S.	D. 19 Cos.	27 D.	Sabina
28 M.	Wencesl.	28 M.	Sim. Jud.
29 D.	Michael	29 D.	Zenobius
30 M.	Hieronym.	30 F.	Germ.
		31 S.	Wolff. †

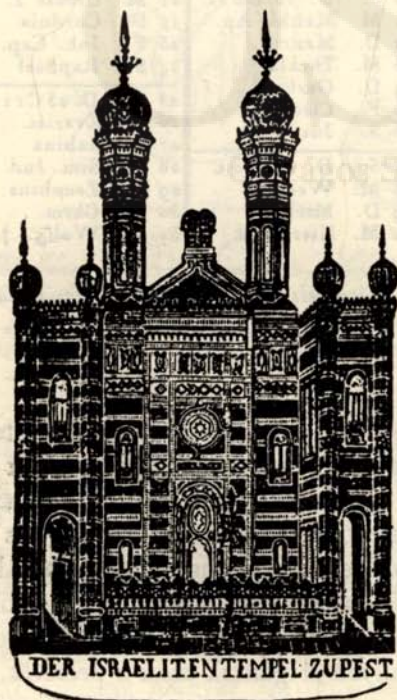
A múlt század elejéről való almanach egyik oldala, Falka Sámuel metszette betűkkel

már tíz forint havi fizetése volt a mester mellett. Öt év mulva pedig már meg is szökött a mestere mellől. (Aki csakugyan hanyag és összeférhetetlen lehetett, mert a többi segédje is faképnél hagyta.) De a betűtípusai megmaradtak a nyomdában és latin betűi, német betűi époly elegánsak a mintakönyvben, mint a francia öntödékéi. És mint amilyen elegánsak azok a pecsétek, melyekbe a saját szegény, kisnemes családja címerét nyomta bele, mikor még rajzolgatott, tervezett és éhezett Nagyken-
den.

VI. Az Egyetemi Nyomda tetszhalála és feltámadása

Szabadságharc a korrektúraíveken

Az Egyetemi Nyomda már egy hosszú és szép emberöltőt élt Budán, mikor ráköszöntött a márciusi tavasz. Fiai, kik dunai pontonokon jártak át a vársáncok közt levő nyomdaépületbe, hűtlenek lettek hozzá. A fiatal Pest, a Zrínyi, a Hatvani kapunál levő nyomdák és kávéházak megérlelték a kikeletet, a szabadságot, a fegyverropogást. Ki beszélt most a magányos, öreg budai nyomdáról, mikor lent zsibongott az élet, a harci zaj a pesti Múzeum és a Landerer-nyomda táján? Az eszmérelés, a gondolatsugallás évtizedei véget értek, — most a cselekvés ideje jött. A hírlapokat, lázító verseket mind ott, a mohóbb balparti városban nyomták, idefent a Várban csak a hivatalos élet lázas lüktetése árulta el a mozgalmas időket. Tudós történetírók, csöndesen regélő folyóiratok elnémultak. A várbeli nyomda gyorsajtóira szükség volt a hazának. Kiáltványokat kellett nyomni a nemzet számára. Mintha egy tölcsér lett

Az Egyetemi Nyomda zsidó imakönyveinek egyikében, a címoldal mellett levő illusztráció

volna ott fenn az Országház uccában, mely szakadatlanul buzdítja, bátorítja a nemzetet!

Elenyészett most a különbség államnyomda és tankönyvnyomda közt. Egy szó volt csak, hogy „előre!” *Mint régi lázas idő hullámgömbjét a*

Könyvdísz a francia empire kedvelt motívumaiból

lázlapokról, úgy lehet leolvasni a szabadságharc nyomtatványairól a történelmet. Ott sorakoznak szép rendben a nyomda archivumában nagy felelős miniszterek kézírásai, rendelkezései. Ott vannak vonásaik a korrektúra-íveken, egy-egy megjegyzés, ideges rendelkezés formájában. Egyikre ez van írva: „Belügyminiszter úr rendeletére 40 példányban sietve nyomassék le.” Másikon még parancsolóbb módon: „Holnap tízkor itt legyen, hiba nélkül nyomtatva.” A kiáltványok időszaka tulajdonképp 1848 júniusában kezdődött el. Mikor V. Ferdinánd trónbeszédét 40 és 50 ezer példányban nyomták ki horvátul, szerbül a határőrvidék népe számára. Ettől kezdve szinte szakadatlan a fegyverek zaja e papirosokon. A helytartótanács megszűnt, a felelős miniszterek rendelkeznek. Csányi László, Batthyányi Lajos gróf, Dusek pénzügyminiszter csak úgy ontják a felhívásokat. Itt vannak a nagy harci proklamációk, melyek így kezdődnek: „A haza veszélyben van!” És itt vannak a kis emlékek: a közbátorság felett örökös bizottság üléséről. Hanem egy szabadságharci nyomda nemcsak ágyúdörgést hallat, hanem kis karabélypuffogatást is. Közlik a budai polgárőrség névsorát és a Mészáros nevű dunai hadigőzhajó kapitányának tisztelgésre szólító körlevelét.

Aki akarná: e nagy nemzeti színjáték minden jelenetét s epizódját leolvashatja a sürgős röpcédulákról. Le egészen addig, mikor a történelmi gépek bankjegyeket nyomnak éjjel és nappal, Pesten, Debrecenben és Szegeden. A távozó Kossuth-tal némulnak el kerekeik. És a Világosnál összeomló nemzet tragédiájával együtt áll meg lélekzetük.

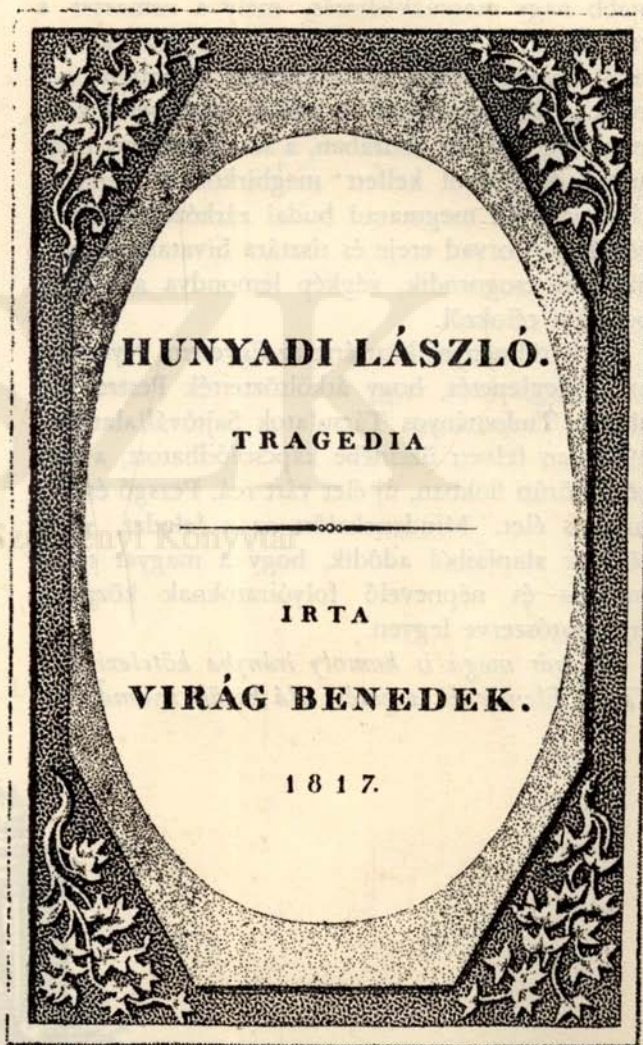
Mikor a számvevő-hivatalnok az úr

Abszolutizmus, cenzúra, sötétség. Húsz év, mely alatt el van fojtva a nemzet szívverése. Tragikus egyedülvalóságban pislognak a régi nyomda mécsesei. Mi történik vele? Az új hivatalnokok, oszt-rák beamterek parancsleveleit gyártja. Könyveit széthordják és határőrök meg jó osztrák polgárok gyermekeit tanítják belőlük. Szellemről, gondolat-közlésről egyelőre szó sem lehet. Itt készülnek a mindenféle Hentzi-rendeletek. A száz- és ezerféle passzus, útlevel, igazolóirat, fegyvertartási engedély. Csak egy tekintetet kell árva emlékpéldányaikra vetni. S menten látni a szálnalmas süllyedést, a lompos szedést, a lecsúszott betűanyagot. De mikor kezd a hajnal hasadni, a nyomda is magához tér. A sok százezer rendelet után újra feladatokat kap. Új tankönyvengedélyt. Új gépeket és betűket. Új vezetőket, mint Trevinszky Ferenc s mások.

Ezzel indul meg a hivatalnok-korszak. A bürokratikus és szűk mesgyéjű tevékenység kora. Ott, ahol a gépet aktákkal olajozzák és a faktor a zöld asztal mellől kormányozza a sajtókat, nem teremhet nyomdaművészet. És nem fakadhat áldás. Bizony, csak vergődik e nyomda a kiegyezés után is, a század egész második felében. Valami furcsa, paradox helyzete van. Eötvös és Trefort az állami mindenhatóság nagy politikusi afféle államnyomdát szeretnének belőle csinálni. De erre nem igen van szükség. Viszont tankönyv-monopóliumoktól megfosztva, nehezen bírja a versenyt a nagyobb tőkés kiadóvállalatokkal: a Heckenast, az Emich, Wigand és egyéb cégekkel. De azért nem csügged és nem szerel le. Igyekszik a hetvenes és nyolcvanas évek nagy fásultságát megtörni. Igyekszik bizományosokkal üzleti kapcsolatot teremteni (Kiliánnal, Pfeiffer Ferdinánddal). Igyekszik tőkét teremteni és új tankönyvíró-nemzedéket nevelni a megváltozott tantervekhez. A nagy akadémikusok (Szász Károly, Thaly, Pauler, Henszlmann, Fraknoi, Bu-

bics) épúgy támogatják, mint a jó népnevelők, kiknek új gyermek-abc-ét (Gönczy Pál, Gáspár János, Bartalus István könyveit) a friss és naív fametszetek teszik derűssé.

Nem lehet azt mondani, hogy ez a csendes, álmos időszak egészen terméketlen volt. Csak éppen hanyatlást jelent a régi tündökléshez képest. Csöndes járnitanulása ez az állami mankók nélkül való nyomdának. Egy bizonyos szürkeség az íveken, ez árulja el a nehéz gépkorszak lélektelen átmeneti idejét. Vagy az is lehet, hogy ez a szürke hétköznapi napoktól van, melyek a kiegyezés utáni nemzedék életét egyhangúvá, de termékennyé tették.

Egyszerű, klasszicizáló keret Karacs Ferentől tónus-fínomságaival és betűi rajzával hat

Az új élet sodrában

Azok a nagy kultuszminiszterek (Eötvös és Trefort), akik mintanyomdát akartak csinálni az Egyetemi Nyomdából, egy általános európai kultúrgondolatot akartak itt meghonosítani. Bécs, Krakkó, Szentpétervár mintájára olyasféle államnyomdát akartak itt teremteni, mely a legtökéletesebb nyomdatechnikák bevezetésével példás szépségű könyveket, reprodukciókat stb. termel. A ki-egyezés utáni korszak élettempója túlságosan mohó volt ehhez és a megfelelő vezetők is hiányoztak a bürókban. Csak százötven évi budai tartózkodás után léphetett e célhoz közelebb a nyomda. Egy újabb nagy megrázkódtatás, mely a nemzetet s vele együtt intézményeit érte, a világháborút követő válságok után új célkitűzést teremtett számára. A kedvezmények, a szabadságlevelék kora megszűnt. Az élet sodrában, a szabadverseny nagy vizein önerejéből kellett megbirkóznia versenytársaival. Ha megmarad budai zárkózottságában, végül is elsorvad ereje és tisztára hivatalos segédüzemmé zsugorodik, végkép lemondva a kultúrpolitikai célokról.

Ily körülmények közt érte az Egyetemi Nyomdát az a meglepetés, hogy átköltöztették Pestre. Itt, ahol a Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 1923-ban felvett üzemébe kapcsolódhatott, a múzeumkörúti fiókban, új élet várt rá. Pezsgő és céltudatos élet. Mindenekelőtt az a feladat, mely létének alapjaiból adódik, hogy a magyar tudományos és népművelő folyóiratoknak központi nyomtatószerve legyen.

Ez már maga is komoly irányba kötelezi el a Czákó Elemér dr. vezetése alá került nyomdai in-

tézményt. Oly közelséget teremt ez az Akadémiával és nagymúltú társulatokkal (Történelmi Társulat, Természettudományi Társaság stb.), hogy fejlődésének irányvonalait a komoly irodalmi törekvések számára jegyzi el. Mint egykor a nagyszombati s budai korszak egyetemi tanárai, úgy most a pesti tudományos katedrák vezetőegyeniségei vannak segítségére ebben. Emellett multjának népoktató kötelezettségeit is átviszi jelen életébe. A gyermekek lelkéhez közelálló pedagógusokkal csináltat a német abc-ék és iskoláskönyvek mintájára magyaros tankönyveket. Friss, cselekvő, játékos szellemet vetít az iskolapadok közé, amivel más kiadványokat is hasonló tevékenységre serkent. Mostani vezetőjének alig pár éves tevékenysége alatt is sikerült megmutatnia, hogy régi, nyomdatörténeti tanulmányai az archaikus értékek kiválogatására s átmentésére tették őt alkalmassá. Bizonyos konzervativizmus, mely elsősorban nyomdai hagyománytiszteleten alapul, történelmi béléget üt újabb kiadványokra is. Másfelől a könyvterjesztés új eszközeinek figyelembevétele (a „könyvbarát-szövetség”, az új könyvkereskedés létesítése), az egészséges üzleti érzék modernizmusát jelentik. A támadások és a versenyből folyó ellenhatások mellett is erős akarások, nagy életkedv jellemzik a pesti korszak megnyitóját. Eredmények is persze, melyek a magyar történelem, művészettörténet és zenekultúra bibliográfiáját gazdagítják. Legfőképpen pedig hívő optimizmus, a magyar életfa sorsában való bizalom. Talán a legnagyobb adomány, ami egy tragikus kor sötétjéből kifelé világít a csüggedők útjára.

Könyvdísz a 19-ik század elejének jellegzetes régiségimádó hangulatával

